“સસ્તું સાહિત્ય” એટલે “ઊંચામાં ઊંચું સાહિત્ય”

તૈલંગ સ્વામી

વિશુદ્ધાનંદ સરસ્વતી ને પઉહારી બાબા

ભિક્ષુ અખંડાનંદની પ્રસાદી
સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય
ઠે: ભદ્ર પાસે અમદાવાદ અને કાલબાદેવી રોડ મુંબઇ-૨

ચાર આના

"સસ્તું સાહિત્ય" એટલે "ઊંચામાં ઊંચું સાહિત્ય"

તૈલંગ સ્વામી

વિશુદ્ધાનંદ સરસ્વતી ને પઉહારી બાબા

અનુવાદક :

સ્વ૦ શિવપ્રસાદ દ૦ પંડિત

ભિક્ષુ અખંડાનંદની પ્રસાદી
સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય
ઠે: ભદ્ર પાસે અમદાવાદ અને કાલબાદેવી રોડ મુંબઇ-૨

ચાર આના

પ્રત : ૩૮૫૦
સં. : ૨૦૦૦

મુદ્રક અને પ્રકાશક:
ત્રિભુવનદાસ લ૦ ઠક્કર
સસ્તું સાહિત્ય મુદ્રણાલય,
ઠે. રાયખડ :: અમદાવાદ

નિવેદન

તરુવર, સરવર, સંતજન, ચોથા વરસે મેહ;
પરમારથકે કારણે, ઈન ચારે ધરિયાં દેહ.

સંતો સદાયે પરમાર્થી હોય છે. હજારોની સંખ્યામાં જેમણે સંતોનાં ચરિત્રો છાપી છાપીને ફેલાવ્યાં ને જીવનની છેલ્લી ક્ષણો સુધી લોકોપકાર કરતા જ ગયા, તે પ્રાતઃસ્મરણીય સંત સદ્દગત ભિક્ષુ અખંડાનંદજીએ સંતચરિત્રોનો મહિમા ગાતાં લખ્યું છે કે—

"શરીરની કે ધનની, મનની કે વાણીની, વ્યવહારની કે પરમાર્થની, કોઇને કોઈ પ્રકારની શ્રેષ્ઠતા મેળવવાની શુભેચ્છા કયા માણસમાં નહિ હોય ? એવી ઇચ્છાવાળા દરેક મનુષ્યે વિવિધ પ્રકારની શ્રેષ્ઠતા મેળવી ચૂકેલા મહાન સંતપુરુષોનાં જીવન ચરિત્રો અવશ્ય વાંચવાં જોઇએ."

'દેવ બનીને દેવની પૂજા કરવી જોઇએ.' એ ન્યાયે સંતોનાં ચરિત્રો વાંચતાં, તેનું મનન, પરિશીલન ને ચિંતન કરતાં તથા તે પ્રમાણેનું આચરણ કરતાંકરતાં માનવી દિવસે દિવસે સંત બનતો જાય છે જ. સંત ચરિત્રો અને મહાપુરુષોનો સમાગમ માનવીને સંત બનવાની આપોઆપ પ્રેરણા આપે છે. મહાન પુરુષો, સંતો અને મહાનુભાવ માનવો એમ જ પેદા થાય છે. એટલે સંતોનાં અને મહાપુરુષોનાં જીવનચરિત્રો જેટલાં વિશેષ વંચાય ને ફેલાય તેટલું ઉપકારક છે જ.

સંતો સદા સેવાપરાયણ, નિરભિમાની, ભૂતદયાથી ભરપૂર અને પરોપકારી સ્વભાવના હોઈ પોતાનાં જીવનથી–આચરણ-થી અને આશીર્વાદથી સૌને પરોપકારી, દયાળુ અને સેવા-પરાયણ થવાની પ્રેરણાઓ આપે છે અને એમનાં જીવન 'દેહભાવે તો હું પ્રભુનો, સમાજનો, જનતાજનાર્દનનો અને

લોકોનો દાસ છું' એ જ પ્રકારે જિવાયલાં હોય છે, એટલે તે સૌને નિરભિમાન બની લોકસેવાની પ્રેરણાઓ સદાકાળ આપ્યા જ કરેછે.

આ દીન, દુઃખી ને દરિદ્ર દેશમાં તો માનવી સંતચરિત્રોમાંથી જ જીવન ટકાવી રાખવાનું ભાથું મેળવી શકે છે. મનની મસ્તી અનુભવતો અને ફકીરી સ્વભાવનો માનવી બાદશાહોનો બાદશાહ છે. ભગવાન શંકરાચાર્યે ઠીક જ કહ્યું છે કે, "માત્ર કૌપીન જ જેની સંપત્તિ છે એવાઓ ખરેખર ભાગ્યશાળી છે."

આ સંસ્થા તરફથી 'ભારતના સંત પુરુષો' નામનું પુસ્તક વર્ષો પહેલાં બહાર પાડેલું. એમાંનાં કેટલાંક ચરિત્રો બુદ્ધચરિત્રની આવૃત્તિ નવી સં. ૧૯૯૬ માં છપાયલી તેની સાથે જોડીને પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યાં હતાં; તેમાંથી આ ત્રણ ચરિત્રો છૂટાં પાડીને આ નાની પુસ્તિકારૂપે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે. અને એથી પાનનો ક્રમાંક મૂળ પુસ્તકમાં જ્યાં એ ચરિત્રો અપાયાં છે ત્યાંથી શરૂ થાય છે પણ એમાં વાચકબંધુઓને ખાસ કંઈ અગવડ પડે એમ નથી. કારણ કે જીવનચરિત્રનું વાચન એ જ મહત્ત્વની વસ્તુ છે.

મુંબઇ,
તા. ૧–૯–૪૪

સસ્તું સાહિત્ય મુદ્રણાલય ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટીઓ વતી
મનુ સૂબેદાર (પ્રમુખ)

અનુક્રમણિકા

'સસ્તુ' સાહિત્ય' એટલે 'ઊંચામાં ઊંચુ' સાહિત્ય'

ઉત્તમ ગ્રંથો

ઉત્તમ ધાર્મિક ગ્રંથો—	પૃષ્ઠ	મૂલ્ય
સંપૂર્ણ મહાભારત–ભાષાંતર–દળદાર સાત ગ્રંથોમાં...	૫૨૦૮	૪૫–૦
ઉપનિષદો–૧૧૨–સરળ ગુજરાતી ભાષાંતર–ચાર ગ્રંથમાં...	૫૫૨	૪–૦
મહાભારતનું શાંતિપર્વ–	૮૫૬	૭–૮
માનસ રામાયણ–બે ભાગમાં, ૩૦ ચિત્રો સાથે... ...	૧૪૦૦	૭–૦
તુલસીકૃત રામાયણ–બે ભાગમાં, ૩૬ ચિત્રો સાથે ...	૧૪૩૨	૭–૮
વાલ્મીકિ રામાયણ–૩૭ ચિત્રો સાથે	૧૫૨૮	૬–૮
યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ–ચાર દળદાર ગ્રંથોમાં ...	૧૯૦૮	૧૨–૦
દત્ત–પરશુરામ–મહાત્મા કૃષ્ણાત્મજજીકૃત	૩૪૪	૨–૦
શ્રીમદ્ ભાગવત–બે ગ્રંથમાં–આવૃત્તિ ૧૦મી, ૨૭ ચિત્રો	૧૩૪૪	૮–૦
ભગવતી(દેવી)ભાગવત–	૯૨૮	૬–૦
મનુસ્મૃતિ–સરળ ભાષાંતર મૂળ શ્લોકોસહિત	૬૪૦	૩–૦
પાતંજલ યોગસૂત્ર–સ્વામી વિવેકાનંદની ટીકા સાથે ...	૧૯૨	૧–૦
જ્ઞાનયોગ–(સ્વામી વિવેકાનંદકૃત)	૨૩૬	૦–૧૨
આખ્યાનમાળા–ગ્રંથ ૧ લો તથા ૨ જો	૧૪૨૮	૬–૦
વૈદિક વિનય–૩૬૦ વેદમંત્રો પ્રાર્થનાઓ રૂપે	૮૪૦	૩–૧૨
મહાભારતમંજરી–મહાભારત વિષે ઉત્તમ ગ્રંથ	૭૪૪	૩–૦
હું કોણ?–લેખક સ્વામી માધવતીર્થ	૩૮૪	૨–૦
અષ્ટાવક્રગીતા–સરળ અર્થ સાથે	૭૨	૦–૮
ઉપદેશસારસંગ્રહ–તામિલવેદનો અનુવાદ	૩૮૪	૧–૮
સુબોધરત્નાકર–ધર્મનીતિનાં ૧૦૫ દૃષ્ટાંતો	૩૦૦	૧–૮
હૃદયતરંગ અને બ્રાહ્મણની ગૌ	૩૨૪	૧–૦
આર્યધર્મનીતિ ને ચાણક્યનીતિસાર–...	૨૦૮	૦–૮
વિભુની વાટે ને રામાયણની રત્નપ્રભા–	૧૬૪	૦–૪
વિષ્ણુસહસ્ર નામાવલિ દર્શન (અર્થ–વિવરણ સાથે)...	૨૨૦	૦–૬
વિષ્ણુસહસ્રનામ–સરળ અર્થસહિત	૧૨૮	૦–૨
આત્મરામાયણ–અધ્યાત્મ વિષયનું સરળ પુસ્તક ...	૧૪૦	૦–૧૨
જીવન્મુક્તિવિવેક (સ્વામી વિદ્યારણ્યકૃત)	૨૨૦	૧–૪
પરમાનંદની પ્રાપ્તિ–વૈષ્ણવો માટે ખાસ ઉપયોગી ...	૨૬૪	૧–૮

શ્રીજ્ઞાનેશ્વરી ભગવદ્ગીતા—આવૃત્તિ ૭મી	૮૮૮	૪—૦
પ્રભુમય જીવનનું રહસ્ય	૧૬૮	૧—૦
વિદુરનીતિ ૧૬૮ ૦—૧૨ | **અવધૂત ગીતા**	૧૫૨	૧—૦

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા—ગુજરાતી સરલાર્થ તથા **પંડિત નીલકંઠની** વિસ્તૃત ટીકા સાથે. કદ ૫×બા, પૃષ્ઠ ૬૭૬, મૂલ્ય રૂપિયા ૧—૧૦

શ્રીભગવદ્ગીતા—એક બાજુ શ્લોક ને બીજી બાજુ ભાષાંતરવાળી પૃષ્ઠ ૪૮૦, બૉર્ડપટ્ટીનાં પૂઠાં, મૂલ્ય રૂપિયા ૦—૮

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા—માત્ર ગુજરાતી ભાષાંતર આવૃત્તિ ૨૦ મી, બોર્ડ-પટ્ટીનાં પૂંઠાં, પૃષ્ઠ ૨૮૮, મૂલ્ય ૦—૪

સંતવાણી તથા ઉપદેશો—

પરમસુખી થવાના ઉપાયો—શ્રીમન્નથુરામશર્મા ...	૩૩૬	૨—૦
રામકૃષ્ણકથામૃત—બે ગ્રંથોમાં નવી આવૃત્તિ	૮૦૦	૫—૦
દીવાને સાગર—શ્રી સાગરકૃત	૪૮૦	૪—૮
અખાની વાણી—સુધારાવધારા સાથે—ત્રીજી આવૃત્તિ ...	૫૦૪	૩—૦
સંત કબીર—આધ્યાત્મિક પદો—વા. મો. શાહ ...	૧૬૮	૧—૮
પ્રીતમદાસની વાણી—આવૃત્તિ ૨ જી	૫૬૦	૨—૮
ભજનસાગર—ઉત્તમ ૯૩૧ ભજનોનો સંગ્રહ...	૯૮૮	૨—૮
ગુજરાતની ગઝલો (દી. બ. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી)... ...	૧૮૦	૧—૦
तुकाम्हणे:—પસંદ કરેલા અભંગોનો સંગ્રહ—મરાઠીમાં...	૧૨૦	૦—૫
દાસબોધ—(સમર્થ રામદાસ સ્વામીકૃત)	૬૪૮	૨—૮
સ્વામી રામતીર્થના સદુપદેશો—ગ્રંથ ૧ લો	૫૬૪	૨—૮
,, ,, **સદુપદેશો**—(ગ્રંથ ૩ જા રૂપે) ...	૫૨૦	૨—૮
સ્વામી વિવેકાનંદના ઉપદેશો—(ભાગ ૪—૫)... ...	૬૦૦	૨—૪
,, ,, **ભક્તિયોગ**—આવૃત્તિ ૨ જી (ભાગ ૮મા રૂપે)	૩૮૪	૧—૮
,, ,, **પાતંજલ ને જ્ઞાનયોગ** (ભાગ ૧૦, ૧૧)	૫૬૦	૨—૦
તુકારામ ગાથા—ગ્રંથ ૧ લો તથા ૨ જો—સરળ ભાષાંતર	૧૮૪૦	૬—૦

સંતો તથા વીરપુરુષોનાં જીવનચરિત્રો—

બુદ્ધચરિત્ર તથા **અન્ય સંતપુરુષો**—	૪૬૬	૨—૦
રામકૃષ્ણ પરમહંસ—વિસ્તૃત ચરિત્ર	૬૦૮	૨—૮
સ્વામી વિવેકાનંદ—ચરિત્ર—(ભાગ ૯ મા રૂપે)... ...	૭૮૪	૩—૦
સ્વામી રામતીર્થ—વિસ્તૃત ચરિત્ર—(ગ્રંથ ૪ થારૂપે) ...	૬૭૨	૩—૦
સંત તુકારામ—વિસ્તૃત ચરિત્ર	૬૪૮	૨—૮

ચૈતન્ય મહાપ્રભુ–ખંડ ૧ થી ૫–ત્રણ ગ્રંથોમાં (સચિત્ર)	૧૫૯૬	૬–૮
જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ ને મહાત્મા એકનાથ	૫૦૪	૨–૮
સ્વામીશ્રી બ્રહ્માનંદજી ને શિવાનંદજીનાં ચરિત્રો...	૪૨૪	૧–૬
શ્રી રામચંદ્ર દત્ત ને નાગમહાશયનાં ચરિત્રો ...	૩૩૬	૧–૦
મહાત્મા સરયુદાસજી, ભૂધરભક્ત ને મહાત્મા જાનકીદાસજીનાં ચરિત્રો	૨૫૬	૦–૧૦
ભક્તચરિત્ર–૨૯ ભક્તોનાં ચરિત્રો	૫૨૮	૨–૮
આદર્શ ચરિત્રસંગ્રહ–ભાગ ૧ લો–૫૨ ચરિત્રો... ...	૬૩૬	૧-૧૨
,, ,, –ભાગ ૨ જો–૭૦ ચરિત્રો... ...	૬૨૪	૨–૮
મુસ્લિમ મહાત્માઓ–(૯૬ ચરિત્રો, ઉપદેશોસહિત)...	૭૫૬	૨–૪
નાનક–અન્ય નવ ગુરુઓના ટૂંકા પરિચય સાથે ...	૭૨	૦–૬
મહર્ષિ દયાનંદ ૧૫૨ ૧–૦ | **સ્વામી સહજાનંદ**	૧૧૨	૦–૧૨
મહાવીર–ભગવાન મહાવીરનું ટૂંકું ચરિત્ર...	૫૬	૦–૬
હિંદના આચાર્યો–સંપાદક ડૉ. હરિપ્રસાદ	૬૦૮	૪–૦

ઐતિહાસિક તથા સાહિત્યવિષયક ગ્રંથો—

ભારતના વીરપુરુષો–ઐતિહાસિક ચરિત્રો	૩૩૬	૧–૪
વીર દુર્ગાદાસ અથવા **મારુ સરદારો**–	૩૦૪	૧–૦
કચ્છની લોકવાર્તા–(શ્રી. ડુંગરશી ધરમશી સંપટ)...	૩૫૪	૨–૦
સાહિત્યઆરંભિકા–લે. હિંમતલાલ ગ૦ અંજારિયા ...	૧૫૨	૧–૦

ખાસ સ્ત્રી ઉપયોગી ગ્રંથો—

ભારતની દેવીઓ–દળદાર ત્રણ ગ્રંથોમાં	૨૨૬૮	૯–૦
દયાળુ માતા અને સદ્ગુણી પુત્રી–(આવૃત્તિ ૫ મી)	૧૬૦	૦–૮
કલ્યાણમયી–(શ્રી. ડુંગરસી ધ૦ સંપટકૃત)	૨૧૨	૧–૦
ટૂંકી વાતો ગ્રંથ ૧ લો–સામાજિક નિર્દોષ ૬૬ વાતો	૫૮૮	૨–૮
,, ,, **૨ જો**–કુટુંબ માટે ઉપયોગી ૫૭ વાતો	૫૭૬	૨–૮
,, ,, **૫ મો**–સ્ત્રીપુરુષને ઉપયોગી ૫૬ વાતો	૪૦૮	૨–૮
,, ,, **૬ ઠ્ઠો**–સર્વ માટે ઉપકારક ૮૬ વાતો	૩૨૦	૨–૮

સ્વર્ગનું વિમાન–	૩૭૨	૨–૦	**સ્વર્ગનો ખજાનો**–	૩૧૨	૨–૦
સ્વર્ગની કૂંચી–	૩૭૨	૨–૦	**સ્વર્ગનો પ્રકાશ**–	૩૩૬	૨–૦
સાચું સ્વર્ગ–	૪૯૨	૨–૦	**સ્વર્ગની જિંદગી**–	૩૦૦	૨–૦
સંસારમાં સ્વર્ગ–	૩૪૮	૨–૦	**સ્વર્ગની સીડી**–	૩૬૦	૨–૦
સ્વર્ગનો આનંદ–	૩૬૦	૧–૦	**સ્વર્ગની સડક**–	૪૬૮	૨–૦

ઉત્સાહ અને ચેતનાપ્રેરક ગ્રંથો—

સંસારમાં સુખ ક્યાં છે? (વા. મો. શાહ કૃત) ...	૧૮૦	૧–૦
સુબોધપુષ્પવાટિકા–શેખ સાદીકૃત ગુલિસ્તાઁનો અનુવાદ	૧૩૬	૦–૫
સુબોધ કથાસાગર–બોધદાયક દૃષ્ટાંતોનો સંગ્રહ ...	૪૬૪	૨–૦
આગળ ધસો–ચેતનાપ્રેરક મહાન ગ્રંથ	૪૬૮	૨–૮
ભાગ્યના સ્રષ્ટાઓ–સંશોધિત બીજી આવૃત્તિ	૫૬૪	૨–૮
સુખી જીવનનાં સાધન–ઉત્સાહપ્રેરક પુસ્તક	૩૧૨	૧–૮
આદર્શ દૃષ્ટાંતમાળા–બે ગ્રંથોમાં	૯૨૮	૪–૦
કતલખાનું–સામ્યવાદી અપ્ટન સીંકલેરકૃત...	૬૬૬	૩–૦
શુભસંગ્રહ–(ભાગ ૧, ૨ ને ૯) જુદા જુદા ત્રણ ગ્રંથો	૧૪૭૨	૫–૪

વૈદક તથા વિજ્ઞાનના ગ્રંથો—

આર્યભિષક્–નવી દશમી આવૃત્તિ છપાય છે.		
ઔષધિ કલ્પલતા–(સ્વામી કૃષ્ણાનંદજીકૃત)	૧૧૨	૦–૧૨
વૈદક સંબંધી વિચારો–ભાગ ૧ લો તથા ૨ જો ...	૧૧૧૬	૩–૧૨
આયુર્વેદ નિબંધમાળા–ભાગ ૧ લો તથા ૨ જો	૧૧૫૨	૪–૪
આરોગ્ય વિષે સામાન્ય જ્ઞાન–ગાંધીજીકૃત	૧૪૮	૦–૪
આરોગ્ય ને ખોરાક–(પોપટલાલ ગો. શાહ)... ...	૧૭૬	૧–૦
હિંદના આર્થિક વિકાસની યોજના	૧૦૮	૦–૮

બાળકો માટેનાં પુસ્તકો—

બીરબલ અને **બીજા**–લેખક જ્યોતિન્દ્ર હ૦ દવે ...	૨૮૦	૧–૮
ભારતીય નીતિકથાઓ–મહાભારતમાંની ૫૨ વાતો...	૧૯૨	૦–૮
સુબોધક નીતિકથા–૧૫૨ બોધપ્રદ વાતો	૨૩૨	૦–૮
સદ્‌ગુણી બાળકો–૬૯ ખરા બનાવોનો સંગ્રહ... ...	૧૩૬	૦–૪
બાળસદ્‌બોધ–વાર્તાઓરૂપે ધાર્મિક શિક્ષણ	૧૨૦	૦–૪
બાળકોની વાતો–રસિક વાતચીતરૂપે ૨૧ પાઠો	૮૮	૦–૩
" " –ભાગ ૨ જો–બોધપ્રદ ૬૧ પાઠો	૨૬૪	૦–૮

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

ઠે. ભદ્ર પાસે, **અમદાવાદ** ને કાલબાદેવીરોડ, હાથીબિલ્ડીંગ, **મુંબઈ—૨**

શ્રીતૈલંગસ્વામી

મદ્રાસ પ્રાંતમાં આવેલા વિજિયાનગર નામના ગામમાં હોલિયા નામક સ્થાનમાં ૧૫૨૯ ની સાલમાં પોષ મહિનામાં મહાત્મા તૈલંગસ્વામીએ બ્રાહ્મણકુળમાં જન્મ ધારણ કર્યો હતો. તેમનું નામ શિવરામ હતું. તેમના પિતા નરસિંહદેવે, ઘણી મોટી વય સુધી પુત્રપ્રાપ્તિ નહિ થયાથી બીજી વાર લગ્ન કર્યું હતું. તેમની પ્રથમ વારની સ્ત્રીએ જ્યારે જોયું કે, તેમના દાંપત્યસ્નેહમાં ભાગ પડાવનારી બીજી સ્ત્રી–શોકય આવી, ત્યારે તેણે પુત્રની કામનાથી વ્રતાનુષ્ઠાન આરંભ્યાં. ઈશ્વર ઉપર તેની પ્રગાઢ ભક્તિ અને અવિચલિત વિશ્વાસ હોવાથી એ વ્રતાનુષ્ઠાન કર્યા પછી થોડા મહિનામાં તેણે એક પુત્રને જન્મ આપ્યો. ઈશ્વરની આરાધનાના ફળરૂપે આ પુત્ર જન્મ્યો હોવાથી માતાએ તેનું નામ શિવરામ પાડ્યું. શિવરામની જનની ઘણી બુદ્ધિમતી, ધર્મપરાયણ અને સદ્‌ગુણસંપન્ન સ્ત્રી હતી. શિવરામમાં માતાના બધા સદ્‌ગુણો ઊતર્યા હતા. બાલ્યાવસ્થામાંથીજ તે કદી જૂઠું બોલતા નહિ, તેમજ અપશબ્દોનો ઉપયોગ કરતા નહિ. પાંચ વર્ષની વયે શિવરામના પિતાનું મૃત્યુ થયું. પિતાનો સ્વર્ગવાસ થયા પછી તેમનાં માતાએ વિદ્યાભ્યાસ માટે તેમને ગામઠી નિશાળે બેસાડ્યા. બાળક શિવરામની બુદ્ધિ અસાધારણ તીવ્ર હોવાથી ઘણા થોડા સમયમાં એ પાઠશાળાના બધા શિક્ષણમાં પારદર્શી થઈ ગયા.

મૂળથીજ લગ્ન કરવાની તેમની ઇચ્છા નહોતી; પરંતુ માતાનો ઘણો આગ્રહ હોવાથી, સંતોષ આપવા ખાતર તેમને વિવાહ કરીને સંસારી થવું પડ્યું. માતા જ્યાંસુધી જીવતી રહી ત્યાંસુધી તેમણે પણ ગૃહસ્થાશ્રમ નિભાવ્યો હતો. અડતાળીસ વર્ષની વયે શિવરામને માતૃવિયોગ થયો. માતાની અંત્યેષ્ટિ ક્રિયા—અગ્નિસંસ્કાર કરતી વખતે એમના મનમાં એવો વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો કે, ઘેર પાછા નહિ ફરતાં સ્મશાનમાં ને સ્મશાનમાંજ રહી ગયા. તેમના ઓરમાન ભાઇઓ અને સગાંવહાલાંઓએ ઘેર પાછા આવવાનો ઘણોએ આગ્રહ કર્યો, પણ તેમણે પોતાના સંકલ્પનો ત્યાગ કર્યો નહિ. શિવરામે પોતાની સ્થાવરજંગમ બધી મિલકત પોતાના ઓરમાન ભાઇને આપી દઇને કહ્યું: “ભાઇ! હવે હું આ પાપી સંસારમાં પ્રવેશ કરીશ નહિ. અત્યાર સુધી માતાજી રજા નહિ આપે એમ ધારીને પાંજરામાં પૂરી રાખેલા પક્ષીની માફક સંસારાશ્રમમાં રહ્યો હતો. હવે માતાની રજા મળી છે, એટલે આવી અમૂલ્ય તક હું કદી પણ ગુમાવીશ નહિ.”

તેમના ઓરમાન ભાઇએ જ્યારે જોયું કે, મોટાભાઈની પ્રતિજ્ઞા અટળ છે; હવે એ સંસારમાં ફરીથી લિપ્ત થશે નહિ, ત્યારે તેણે તેમને માટે સ્મશાનમાં એક કુટીર (ઝૂંપડી) બંધાવી આપી તથા તેમના ખાવાપીવાનો બંદોબસ્ત કરી દીધો.

શિવરામ થોડાક મહિના સુધી એ કુટીરમાં રહ્યા, પછી તીર્થયાત્રા કરવા નીકળી પડ્યા. દૈવસંયોગે એક ઘણા વૃદ્ધ સાધુનાં તેમને દર્શન થયાં. શિવરામે એ વૃદ્ધ સાધુને સાચા યોગી જાણીને તેમની પાસે દીક્ષા લીધી. વગરપ્રયત્ને આવા સદ્ગુણસંપન્ન ગુરુ મળ્યાથી શિવરામના હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ. તેમણે તેમની પાસે યોગવિદ્યાનું શિક્ષણ મેળવવા માંડ્યું. ગુરુએ પણ શિવરામને યોગ્ય શિષ્ય ગણીને, જરાએ કપટ રાખ્યા વગર શુદ્ધ અંતઃકરણથી પ્રેમપૂર્વક

શિક્ષણ આપ્યું. આ સંન્યાસી પાસે દીક્ષા લીધા પછી શિવરામે "તૈલંગસ્વામી" નામ ધારણ કર્યું. એ દિવસથી જનસમાજમાં તેઓ "તૈલંગસ્વામી" નામથી પ્રખ્યાત થયા.

ગુરુદેવે દેહત્યાગ કર્યા પછી તૈલંગસ્વામીએ સેતુબંધ રામેશ્વર તરફ ગમન કર્યું. ત્યાં આગળ તેમના કેટલાક શિષ્યો થયા. તૈલંગસ્વામીએ એવો વિચાર કર્યો હતો કે, આ સ્થાનમાંજ જીવનનો બાકીનો સમય ગાળીશ; પરંતુ એવું બની શક્યું નહિ.

તેમણે ત્યાંના કોઇ ધનવાન સદ્‌ગૃહસ્થને કાળના મુખમાંથી બચાવ્યો તથા અનેક મનુષ્યોને ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનકાળની વાત કહી આપી. આથી એમનાં દર્શન કરવા સારુ માણસોની મોટી ઠઠ જામતી હતી. આ પ્રમાણે ઉપરાઉપરી લોકોની આવ–જા થયાથી તેમના યોગાભ્યાસમાં અડચણ પડી; એટલે તેઓ એ સ્થાનનો પરિત્યાગ કરીને નેપાલ રાજ્યમાં ગયા. ત્યાં પણ તેમના ગુણનો મહિમા પ્રગટ થતાંવારજ લોકોએ ફરીથી તેમને દર્શન સારુ આવીને કંટાળો આપવા માંડ્યો. આથી એ પોતે ઘણા કંટાળીને તિબેટ તરફ ગયા; ત્યાંથી માનસરોવરમાં જઇને એકાગ્રચિત્તે યોગાભ્યાસ કર્યો. ઘણા દિવસ સુધી એકાંતમાં યોગસાધના કરીને સિદ્ધિ મેળવ્યા પછી મોક્ષધામ કાશીમાં તેમનું પધારવું થયું. કાશીમાં ગયા પછી થોડો વખત સુધી એમણે દશાશ્વમેધ ઘાટ ઉપર નિવાસ કર્યો; ત્યાર પછી અસિઘાટ, તુલસીઘાટ વગેરે કેટલાક ઘાટ ઉપર વસ્યા અને છેવટે પંચગંગાના ઘાટ ઉપર યોગાશ્રમ બંધાવી ત્યાંજ નિવાસ કર્યો. એ સમયમાં એ ઘણાઓને યોગવિદ્યાનું શિક્ષણ આપતા હતા અને પોતાની યોગવિદ્યાના અનેક અલૌકિક ચમત્કારોથી બધાને સ્તબ્ધ કરી દેતા હતા.

હુગલી જિલ્લામાં શ્રીરામપુર નામનું એક ગામ છે. શ્રીરામપુરમાં જયગોપાળ કર્મકાર નામનો એક પુરુષ વસતો હતો. તેના

મનમાં વૈરાગ્યનો ઉદય થવાથી, ઘરસંસારનો બધો વહીવટ પુત્રોને સોંપી દઇને તે કાશીધામમાં આવ્યો હતો. તેણે પહેલેથીજ સ્વામીજીનું નામ સાંભળ્યું હતું. કાશીમાં પહોંચ્યા પછી લગભગ દરરોજ એ સ્વામીજીનાં દર્શન કરવા સારુ જતો. સાધુ-સંન્યાસીઓ ઉપર તેની પ્રગાઢ ભક્તિ હતી. દેવસેવાની માફક, દરરોજ એ સ્વામીજીને અર્પણ કરવા સારુ થોડાં ફળફૂલ તથા દૂધ લઇ જતો. કેટલાક દિવસ આ પ્રમાણે ચાલ્યા પછી કર્મકારના ઉપર સ્વામીજીની દૃષ્ટિ પડી. સ્વામીજીની કૃપા પ્રાપ્ત થવાથી કર્મકાર પોતાને મહાભાગ્યશાળી ગણવા લાગ્યો. એક દિવસ કર્મકાર કાંઇક આકુળવ્યાકુળ ચિત્તે સ્વામીજીની પાસે આવીને બોલ્યો: "ગુરુદેવ! આજ મારી છાતીમાં ધડધડ ધબકારો થયા કરે છે. શાથી એમ થાય છે એ મારાથી સમજાતું નથી; પણ મને શંકા રહે છે કે કદાચ કાંઇ અશુભ તો નહિ થાય!" કર્મકારને વિશેષ ગભરાયેલો જોઇને સ્વામીજી બોલ્યા: "હમણાંજ હું તારા ઘરની ખબર મંગાવી આપું છું, થોડી વાર થોભી જા." સ્વામીજીએ એક ક્ષણવાર આંખ મીંચીને કાંઇક જોયું પણ પોતાનો અનુભવ કર્મકારને નહિ જણાવતાં કહ્યું કે, "વાળુ કરીને સાંજે અહીં આવજે." કર્મકાર સંધ્યાકાળે ત્યાં જઈ પહોંચ્યો, એટલે સ્વામીજીએ તેને કહ્યું: "આજ સવારના છ વાગે તારો મોટો દીકરો વિષૂચિકારોગથી મરણ પામ્યો છે." સ્વામીજીના મુખે આ દારુણ સમાચાર સાંભળીને જયગોપાળ બાબુ અત્યંત મર્માહત થયા અને અશ્રુનો વેગ ખાળી ન શકાયાથી રોવા લાગ્યા. કર્મકારને આક્રંદ કરતો જોઇને સ્વામીજીએ તેને થોડોક ઉપદેશ આપ્યો કે, "જો બાપુ! એક ઈશ્વર સિવાય આ સંસારમાં બધું અનિત્ય છે. કોઇ પણ પદાર્થ ચિરસ્થાયી નથી. જે ચિરસ્થાયી નથી, જે ક્ષણમાં છે અને ક્ષણમાં નથી, એવી વસ્તુઓ માટે દુઃખી થવું એ અજ્ઞાન મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે. એ અજ્ઞાનતાજ મનુષ્યના

મનનું એક માત્ર આવરણ છે. આ સંસારમાં જેમનાં હૃદય અજ્ઞાનરૂપી અંધકારથી ઢંકાયલાં છે, તેમનાં મનને કદાપિ શાંતિ મળતી નથી. જ્ઞાન અને અજ્ઞાન એ બેમાં કેટલો ભેદ છે તે હું એક સામાન્ય દૃષ્ટાંતથી તને સમજાવી દઇશ. પ્રકાશ અને અંધકારમાં જેટલો તફાવત છે, તેટલોજ તફાવત જ્ઞાન અને અજ્ઞાનમાં છે. અંધકાર વિપદ અને ભ્રમજનક છે, પ્રકાશ વિપદ અને ભ્રમનો નાશ કરનારો છે. અંધકારમાં રસ્તા ઉપર ચાલતા હોઇએ ત્યારે કોઇ ઝાડને જોઇને આપણને કોઈ મનુષ્ય છુપાઇને ઊભું રહ્યું હોય એવો ભ્રમ થાય છે; દોરીને સાપ જાણીને બીક લાગે છે. સીધા રસ્તા ઉપર ચાલતાં હોઇએ તોપણ શંકા રહે છે કે, રખેને રસ્તો ભૂલી તો નહિ ગયા હોઇએ વગેરે વગેરે. પરંતુ પ્રકાશદ્વારા એ બધા ભ્રમ દૂર થઈ જાય છે. એજ પ્રમાણે અજ્ઞાની મનુષ્ય પણ એવા પ્રકારના ભ્રમમાં પડીને દુઃખ પામે છે. જે વખતે તેમના જ્ઞાનનો વિકાસ થાય છે, તે વખતે તેમના બધા ભ્રમ દૂર થાય છે. તમે પૂછશો કે, અંધકારમાં એવો ભ્રમ શા માટે થાય છે? અંધકારરૂપી આવરણથી બધી વસ્તુઓ ઢંકાઈ ગઈ છે માટેજ એ પ્રકારનો ભ્રમ થાય છે. પ્રકાશ એ આવરણને–એ પડદાને–ઊંચો કરીને દરેક પદાર્થનું પોતપોતાનું સ્વરૂપ આપણી આગળ ખુલ્લું કરી દે છે, એટલે આપણને કોઇ જાતનો ભ્રમ રહેતો નથી. તમારું હૃદય અજ્ઞાનરૂપી પડદાથી ઢંકાયલું છે, એટલે પુત્રના મૃત્યુના સમાચાર સાંભળ્યાથી તમને રોવું આવે છે. જ્યારે તમને જ્ઞાન થશે, ત્યારે સમજી શકાશે કે એ પુત્ર સાથે તમારે કાંઈ પણ લેવાદેવા નહોતી.”

જયગોપાળ બાબુ સ્વામીજીની પાસે પુત્રના મૃત્યુસમાચાર તથા ઉપર પ્રમાણે ઉપદેશ સાંભળી આવીને રાત્રીએ ઘેર આવી સૂઇ ગયા. પાછલી રાત્રે તેમણે સ્વપ્નમાં પુત્રને જોયો. બીજે દિવસે

અગત્યનો (અરજન્ટ) તાર મૂકીને ખબર પૂછાવ્યા તો માલૂમ પડ્યું કે, સ્વામીજીએ આપેલા સમાચાર અક્ષરેઅક્ષર ખરા હતા.

કાશીમાં અસિઘાટની પાસે એક મનુષ્યનું સાપ કરડવાથી મૃત્યુ થયું. મૃત પુરુષનાં સગાંવહાલાંએ તેને ગંગાના જળમાં વહેવરાવી દેવાનો સંકલ્પ કર્યો. જે સ્થળે એ લોકો બધી તૈયારીઓ કરીને શબને નદીમાં વહેવરાવવાની ગોઠવણ કરી રહ્યા હતા, ત્યાં આગળ દૈવયોગે સ્વામીજી સ્નાન કરી રહ્યા હતા. એ મરણ પામેલા પુરુષની તરુણ વયની વિધવા હૃદયદ્રાવક કલ્પાંત કરી રહી હતી. સ્વામીજીને તેની મનોવેદના જોઇને દયા ઊપજી તેથી તે સર્પના દંશથી મરણ પામેલા મનુષ્યની પાસે ગયા. તેમણે ત્યાં ઊભા રહેલા કોઇ પણ માણસ સાથે વાર્તાલાપ કર્યો નહિ, પણ અંગૂઠો અને તર્જની વડે થોડીક માટી લઇને, જે સ્થળે સાપે ડંખ માર્યો હતો, તે જગ્યાએ ચોંટાડી દીધી અને પછી એ ભાગને ગંગાજળથી ધોઇ નાખ્યો. જે લોકો મૃત પુરુષનો અંત્ય સંસ્કાર કરવા આવ્યા હતા, તેમનામાંથી કોઇએ આજ સુધીમાં સ્વામીજીનાં દર્શન કર્યાં નહોતાં; સ્વામીજીએ ત્યાંથી જઇને પાછું ગંગાના પ્રવાહમાં ડૂબકું માર્યું. તેમણે ડૂબકું માર્યું એટલે તરતજ એ મૃત પુરુષમાં ધીમે ધીમે જ્ઞાનનો સંચાર થવા લાગ્યો. આંખ ઉઘાડીને તેમણે જોયું તો વાંસની ઠાઠડીમાં બાંધીને લોકો તેને સ્મશાનમાં લાવેલા છે. તેની રૂપયૌવનસંપન્ન સોળ વર્ષની સ્ત્રી એક તરફ બેસીને રોઈ રહી છે. ધીમે ધીમે વધારે શુદ્ધિ આવતી ગઇ એટલે તેના શરીરમાં શક્તિનો સંચાર થયો અને તેણે ઊઠવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. તેને હાલતો જોઇને ત્યાં ઊભેલા બધા લોકો આશ્ચર્ય પામી ગયા. સર્પે જે મનુષ્યને દંશ દીધો હતો તે મનુષ્ય કહેવા લાગ્યો: “ મારાં બંધનો છોડી નાખો. શા સારુ મને આમ બાંધીને અહીં લાવ્યા છો?” મૃત પુરુષને પુનર્જીવિત

થયેલો જોઇને તેનાં સગાંસંબંધી સાનંદ આશ્ચર્યચકિત થયાં તથા આ ચમત્કાર કોના પ્રતાપથી બન્યો તેની તપાસ કરવા લાગ્યા. તપાસ કરતાં માલૂમ પડ્યું કે, એનો જીવનદાતા સ્વામીજી વગર બીજો કોઈ નહોતો.

શિયાળાની મોસમમાં ખાનપાન તથા નિદ્રાનો ત્યાગ કરીને બેત્રણ દિવસ સુધી ગંગાના જળ ઉપર તરતા અને ઉનાળાની પ્રચંડ ગરમીના ઉકળાટમાં ઊના લાય જેવા થઇ ગયેલા પથરાઓ ઉપર બેસી રહેતા સ્વામીજીને ઘણા આદમીઓએ દીઠા હતા. કાશીમાં આવ્યા પછી કેટલાક શિષ્યો સિવાય બીજા કોઇની પણ સાથે ઝાઝી વાતચીત કરતા નહિ, તેમજ માગી લાવીને ભિક્ષા કરતા નહિ. ભક્ત લોકો ખાસ શ્રદ્ધાપૂર્વક આવીને જે કાંઇ તેમના મોં આગળ મૂકતા તેજ ખાઇને સંતોષ માનતા. કેટલાક લોકો એમ માનતા કે, સ્વામીજી કોઇ ઢોંગી પુરુષ છે. એક વખત એક દુષ્ટ સ્વભાવના માણસે સ્વામીજીની પરીક્ષા લેવાના ઇરાદાથી તેમની આગળ એક શેર કળીચૂનાના પાણીને ઘોળીને દૂધ જેવું બનાવી તે તેમની આગળ ધર્યું તથા વિનયપૂર્વક કહ્યું કે, " આ દૂધ છે, પી જાઓ." સ્વામીજી એ દુષ્ટના મનનો વિચાર સમજી ગયા અને તેની તરફ એક દૃષ્ટિપાત કર્યો તથા પછીથી જરા પણ સંકોચ કે શોક કર્યા વગર, સદાના જેવા પ્રફુલ્લિત વદને એટલા બધા કળીચૂનાનું પાન કરી ગયા. એ દુષ્ટોએ ધાર્યું હતું કે, આટલો બધો કળીચૂનો પાયાથી સ્વામીજી એકદમ ગુસ્સે થઇ જશે અને કદાચ મારી બેસશે. એવા વિચારથી તેઓ પ્રથમથીજ બીને સ્વામીજીથી થોડે દૂર જઇને બેઠા હતા. જ્યારે એ દુષ્ટોએ જોયું કે, સ્વામીજી તો જરા પણ ક્રોધ કર્યા વગર કે કટાણું મોં કર્યા વગર બધો કળીચૂનો પી ગયા, ત્યારે તેમના સંકોચનો પાર રહ્યો નહિ. તેઓ તરતજ સ્વામીજીના ચરણમાં પડ્યા અને પોતાના અપરાધોની

ક્ષમા માગી. સ્વામીજીએ તેમની વાત ઉપર જરા પણ ધ્યાન આ-પ્યા વગર તેમની સંમુખજ ઘોળેલા ચૂનાનું પાણી જેવું ને તેવુંજ ઊલટી કરીને પાછું કાઢી આપ્યું. સ્વામીજીની આવી અસાધારણ ક્ષમતા જોઇને દુષ્ટો એકદમ જડ પદાર્થની પેઠે મૂઢ થઇને બેસી રહ્યા.

બ્રિટિશ રાજ્યમાં જનસમાજના દેખતાં નાગા ફરવું એ કાયદાથી વિરુદ્ધ છે, એટલે કોઇ સ્ત્રી કે પુરુષ ખુલ્લી રીતે નગ્નાવસ્થામાં રહી શકતું નથી; પરંતુ સ્વામીજી નગ્નદશામાં કાશીના રસ્તા-ઓમાં, ઘાટ ઉપર તથા જંગલોમાં સર્વત્ર વિચરણ કરતા. પોલી-સના સિપાઇઓએ ઘણીએ વાર તેમને સાવચેતી આપી હતી, પણ તેમણે તેમની સાવચેતી કે ધમકીઓ તરફ જરા પણ લક્ષ્ય આપ્યું નહોતું. એક દિવસ સ્વામીજી નગ્નાવસ્થામાં ભાગીરથીના કિનારા ઉપર બેઠા હતા, તેવામાં પોલીસના એક સિપાઈએ તેમની પાસે આવીને થાણામાં જવાને કહ્યું. સ્વામીજી એ વખતે ધ્યાનગ્ર-સ્ત હતા. બહારની વસ્તુઓનું જ્ઞાન તેમને એ સમયે જરા પણ નહોતું. એટલે તેમણે એ સિપાઈની વાતનો કાંઇ પણ ઉત્તર દીધો નહિ. સ્વામીજીના કેટલાક શિષ્યો ત્યાં આગળ એ વખતે ઊભા હતા. સ્વામીજીની તરફથી કાંઇ પણ ઉત્તર નહિ મળ્યાથી તે તુમા-ખી સ્વભાવનો પોલીસ પોતાની કમરમાંથી સોટો કાઢીને સ્વામી-જીને માર મારવા લાગ્યો. સ્વામીજીના શિષ્યોએ તેને એવું કરતાં રોક્યો, એટલે એ લાલચોળ થઈ ગયો અને સ્વામીજીની વિરુદ્ધ થાણામાં જઇને ખબર આપી આવ્યો. એ ખબર સાંભળીને કેટ-લાક સિપાઈઓ બાહ્યજ્ઞાનશૂન્ય સ્વામીજીને ટાંગાટોળી કરીને થાણામાં લઇ ગયા. બીજે દિવસે મેજિસ્ટ્રેટ સાહેબની અદાલતમાં તેમનો મુકદ્દમો ચલાવવામાં આવ્યો. સ્વામીજીના શિષ્યોએ તે-મના છુટકારા સારુ એક વકીલ ઊભો કર્યો હતો. એ વકીલે મેજિસ્ટ્રેટ સાહેબને સમજાવી દીધું કે એ મહાયોગીપુરુષ છે, એમનું ચિત્ત

નિર્વિકાર છે એટલે વસ્ત્ર પહેરવાની તેમને કાંઇ પણ જરૂર નથી. મૅજિસ્ટ્રેટે વકીલનું ભાષણ સાંભળીને સ્વામીજી નિર્વિકાર ચિત્તના સાધુ છે કે નહિ તેની ખાતરી કરવાના ઇરાદાથી પોતાના બપોરના નાસ્તામાંથી થોડુંક ભોજન તેમને ખાવાને આપ્યું. સાહેબનો મનોભાવ સમજી જઇને સ્વામીજીએ કહ્યું: " જો આપ સાહેબ મારા ખાણામાંથી થોડુંક ચાખશો તો મને આપનું ભોજન ખાવામાં જરા પણ વાંધો નથી." એટલું બોલીને તરતજ એમણે પોતાના હાથમાં મળત્યાગ કર્યો અને બધાના દેખતાં એ મળ ખાઈ ગયા. સ્વામીજીનું આવું અમાનુષિક કાર્ય જોઇને મૅજિસ્ટ્રેટે તેમને સર્વત્ર નગ્નાવસ્થામાં ફરવાની રજા આપી.

એક સમયે એક પ્રસિદ્ધ અમલદાર કાશીના રાજાના ગામ રામનગરથી નૌકામાર્ગે કાશી ધામમાં આવતો હતો. તેણે થોડે દૂર આવ્યા પછી સ્વામીજીને ગંગાના જળમાં તરતા જોયા. કાશીના બધા ખારવાઓ સ્વામીજીને ઓળખતા હતા. સ્વામીજીને નદીમાં પદ્માસનવાળીને બેઠેલા જોઇને એ સરકારી અમલદાર ઘણો આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો તથા ખલાસીઓને પૂછવા લાગ્યો: " આ કોણ છે?" ખલાસીઓ બોલ્યા: " એ તો તૈલંગસ્વામી છે. મોટા સાધુ છે." સરકારી અમલદારના સાથીઓએ સ્વામીજીનું નામ માત્ર સાંભળ્યું હતું, પણ એમનાં દર્શન કદી કર્યાં નહોતાં. સ્વામીજીનું નામ સાંભળ્યાથી તેમણે અમલદાર આગળ તેમનાં ઘણાં વખાણ કર્યાં. પોતાના સાથીને મોંએથી સ્વામીજીનાં વખાણ સાંભળીને એ અમલદારે સ્વામીજીને પોતાની હોડીમાં બેસાડવાની ઇચ્છા કરી. નૌકા સ્વામીજીની પાસે ગઈ એટલે તેણે તેમને પોતાની હોડીમાં આવવાની ઘણી વિનતિ કરી. તેનો આગ્રહ જોઇને સ્વામીજી કાંઈ પણ વાંધો લીધા વગર અંદર આવ્યા. અમલદાર સ્વામીજીને જોઇને અત્યંત આહ્લાદિત થયો તથા તેમને અનેક પ્રકારના પ્રશ્ન કરવા

લાગ્યો; પણ સ્વામીજીએ તેના તરફ નજર પણ ફેરવી નહિ. એ તો મૂંગા અને બહેરા મનુષ્યની પેઠે ચૂપચાપ બેસી રહ્યા. નૌકા ગંગા નદીની વચ્ચોવચ આવી પહોંચી, એટલે સ્વામીજીએ એ અમલદારની પાસે એક સારી તલવાર હતી તે જોવાની ઇચ્છા દર્શાવી. સ્વામીજીની ઇચ્છા જાણતાં વારજ એ અમલદારે પોતાની કમર ઉપરથી એ સુંદર તલવાર છોડી લઇને સ્વામીજીના હાથમાં આપી; પરંતુ દૈવવશાત્ એ તલવાર સ્વામીજીના હાથમાંથી ગંગાના પ્રવાહમાં પડી ગઈ. એ તલવાર એ અમલદારને કોઈ અંગ્રેજ બહાદુર તરફથી ઇનામમાં મળી હતી, એટલે એવા સ્મારકચિહ્નને નદીમાં પડી જતું જોઇને સ્વામીજી ઉપર તેને ઘણો ગુસ્સો ઊપજ્યો અને તેના મોંમાંથી અનેક અપશબ્દો નીકળવા લાગ્યા. નૌકા કિનારે આવી પહોંચી ત્યારે સ્વામીજીનો એક મુખ્ય શિષ્ય ત્યાં આગળ હાજર હતો. તેણે એ અમલદારને ઘણો ગુસ્સે થતો જોઈને કહ્યું: " સાહેબ, આપ ગુસ્સે થશો નહિ, હું ગંગામાં તારાઓ મોકલીને પણ આપની તલવાર ખોળી લાવીશ. એટલું કહીને એ કોઇ હોશિયાર તારાની શોધમાં ગયો. બીજી તરફ સ્વામીજીએ પોતાના શિષ્યને અત્યંત ખેદ પામતો જોઇને એ નૌકા ઉપર ચડીને નૌકામાં બેઠે બેઠે પાણીમાં હાથ નાખ્યો. પાણીમાં તેમનો હાથ પહોંચતાં વારજ ત્રણ તલવાર તેમના હાથમાં આવી. એ ત્રણે તલવારો સરકારી અમલદારના હાથમાં મૂકીને તેમણે કહ્યું: " આમાંથી તમારી તલવાર ઓળખીને લઇ લો." આ અલૌકિક બનાવ જોઇને એ અમલદાર તો આભોજ બની ગયો અને પોતાના અપરાધ માટે ક્ષમા માગવા લાગ્યો. એ અમલદારે પોતાની તલવાર ઓળખીને લઇ લીધી એટલે સ્વામીજીએ બીજી બે તલવારો પાણીમાં ફેંકી દીધી.

એક વખતે પૃથ્વીગિરિ નામના સાધુનો શિષ્ય રાજઘાટ ઉપર આવીને રહ્યો હતો. તે એક દિવસ સ્વામીજીને મળવા આવ્યો. એ

સમયે સ્વામીજીની પાસે અનેક પુરુષો બેઠા હતા. તેણે આવીને સ્વામીજીને કાંઇ વાત કહી. પાછળથી એ બન્ને જણા બધાના દેખતાં એ સ્થાનેથી અદૃશ્ય થઇ ગયા. લગભગ અડધા કલાક પછી સ્વામીજીનાં દર્શન એ ને એ સ્થાને થયાં, કેવળ પૃથ્વીગિરિના શિષ્યને કોઈ દેખી શક્યું નહિ.

એજ સમયમાં પ્રસિદ્ધ વક્તા સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી કાશી ધામમાં ગયા હતા. હિંદુ દેવદેવીઓની તથા મૂર્તિઓની પૂજા અસાર છે, એવું સિદ્ધ કરવાને સ્વામી દયાનંદજી ભાષણો આપતા હતા. સ્વામીજીના કેટલાક શિષ્યોએ દયાનંદજીનું ભાષણ સાંભળીને તેમના વિચારો પોતાના ગુરુને જણાવ્યા. તૈલંગસ્વામીએ પોતાના શિષ્યની વાતચીત સાંભળીને પોતાના એક શિષ્ય મંગલપ્રસાદ ઠાકુરની સાથે એક કાગળ લખીને દયાનંદજી ઉપર મોકલ્યો. એમ કહેવાય છે કે, એ પત્ર વાંચીને દયાનંદજીએ કાશીનો પરિત્યાગ કર્યો.

મુંગેરના દવાખાનામાં શ્રીઉમાચરણ મુખોપાધ્યાય નામનો એક પુરુષ કમ્પાઉન્ડરનું કામ કરતો હતો. એ એક વાર કાશીધામમાં આવીને સ્વામીજીની સેવા કરવા થોડા દિવસ રહ્યો હતો. કાશીધામમાં પહેલી વાર પગ મૂક્યા પછી તેને વિચાર ઉપજ્યો કે પુનર્જન્મ છે કે નહિ? એ પ્રશ્નનો ખુલાસો પૂછવા એ સ્વામીજીની પાસે ગયો. પ્રથમ દિવસે સ્વામીજીનાં દર્શન કરીને એ પ્રશ્ન પૂછવા માટે યોગ્ય સમયની રાહ જોવા લાગ્યો. પરંતુ તેના પ્રશ્ન પૂછતાં પહેલાંજ સ્વામીજીએ આંગળીનો ઇશારો કરીને તેને ચાલ્યા જવાનું કહ્યું. તેની ઇચ્છા ત્યાં આગળ બેસી રહેવાની હતી, પણ સ્વામીજીના સેવકોએ તેને ત્યાંથી જલદી ચાલ્યા જવાની સલાહ આપી. સ્વામીજીની આવી વર્તણૂકથી અપ્રસન્ન થઇને એ કમ્પાઉન્ડર પોતાને ઉતારે પાછો ગયો. બીજે દિવસે સ્વામીજી પાસે ગયો તો

એ વખતે પણ એવુંજ બન્યું. ત્રીજે દિવસે તેણે નિશ્ચય કર્યો કે, પ્રશ્નનો ઉત્તર મેળવ્યા વગર પાછો નહિ આવું. પરંતુ એ દિવસે પ્રશ્ન પૂછવાનો અવસર મળ્યો નહિ. આ પ્રમાણે એક અઠવાડિયું ચાલ્યું ગયું. કમ્પાઉન્ડર રોજ સ્વામીજી પાસે આવ્યા કરતો. તેણે હવે તો દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી કે, આવતી કાલે અવશ્ય એ પ્રશ્ન પૂછી જોઇશ. હું મહાપાપી છું એટલે સ્વામીજી જેવા મહાત્મા મારા ઉપર કૃપા કરતા નથી. બીજે દિવસે ઉમાચરણ સ્વામીજીની પાસે આવ્યો, એટલે સ્વામીજીએ આગલા દિવસની માફકજ ચાલ્યા જવાનું કહ્યું; પરંતુ "હું મહાપાપી છું, મારો ઉદ્ધાર કરવોજ પડશે." એવું કહીને સ્વામીજીના બે ચરણ પકડીને ઉમાચરણ ચોધાર આંસુએ રોવા લાગ્યો. તેને આ પ્રમાણે આકુળવ્યાકુળ થયેલો જોઇને સ્વામીજીએ તેને બેસવાનું કહ્યું. સ્વામીજીની એ કૃપાથી તેના દુઃખનો આવેગ સહેજસાજ શમી ગયો એટલે સ્વામીજીએ તેને કહ્યું કે, "સંધ્યાકાળે આવજે." ઉમાચરણ બાબુને કાંઈક આશ્વાસન મળ્યું. એ ઘેર પાછો આવીને આતુરતાથી સંધ્યાકાળની રાહ જોવા લાગ્યો. સાંજ પડી એટલે એ સ્વામીજીની પાસે ગયો; સ્વામીજીએ તેને બેસવાનું કહ્યું. સ્વામીજીના આશ્રમમાં મહાદેવ અને કાલીમૂર્તિની આરતી સમાપ્ત થઇ એટલે એ બોલ્યા: "જો, જે વિષય મનમાં ધારીને તું મારી સમક્ષ આવ્યો છે એ વિષય સત્ય છે. ત્રિકાલદર્શી તત્ત્વેત્તા મહાત્માઓ તપોબળ, જ્ઞાનબળ અને યોગબળ વડે જે બધા સિદ્ધાંતો બાંધી ગયા છે, તે સંપૂર્ણ સત્ય છે. જીવની સુકૃતિ અને દુષ્કૃતિ અનુસાર સુખદુઃખ ભોગવવા સારુ ફરીને જન્મ લેવો પડે છે." સ્વામીજી પોતાના મનનો વિચાર કેવી રીતે જાણી ગયા, એ વિચાર કરતાં ઉમાચરણ અવાકજ થઇ ગયો. એ દિવસથી સ્વામીજી ઉપર તેને ગાઢ ભક્તિ ઉત્પન્ન થઇ. ઉમાચરણ બાબુએ સ્વામીજીને ઉત્સુકતાપૂર્વક પૂછ્યું: "ગુરુદેવ!

મેં એવાં શાં પાપકર્મ કર્યાં છે કે, જેથી આપની કૃપા મેળવવા હું આ જન્મમાં ભાગ્યશાળી થયો નથી." એ સાંભળીને સ્વામીજી બોલ્યા: "તેં અમુક સમયે અમુક ખરાબ કૃત્ય કર્યું છે. એક વર્ષ ઉપર અમુક સ્થાને અમુક કુકાર્ય કર્યું છે. હું તો તારું મોં પણ જોત નહિ, પરંતુ દેવ અને બ્રાહ્મણો ઉપર તારી થોડીઘણી ભક્તિ છે એ જોઇને તને અહીંયાં બેસવાનું કહ્યું હતું. પૂર્વજન્મમાં તું ચંડાળના ઘરમાં જન્મ્યો હતો. એ વખતે દેવતા અને બ્રાહ્મણો ઉપર તારી અસાધારણ ભક્તિ હતી. એ ભક્તિના બળને લીધે તું આ જન્મમાં બ્રાહ્મણને ઘેર જન્મ પામ્યો છે. પરંતુ તેં આ જન્મમાં આવીને જે જે કુકર્મ કર્યાં છે, તેથી તારાં આગલા જન્મનાં સત્કર્મોનો લોપ થયો છે. જે કાંઇ ફળ બાકી રહ્યું છે તે ઘણું સામાન્ય છે." પોતાના બધા ગુણદોષ અને કર્મોનો ખરો વૃત્તાંત સ્વામીજીને મુખેથી સાંભળીને ઉમાચરણ બાબુ અવાક થઇ ગયો.

ઉમાચરણ અને સ્વામીજી વચ્ચે આ પ્રમાણે ગુરુશિષ્યનો સંબંધ બંધાયો, તે વખતમાં મેડમ બ્લાવાટસ્કી અને કર્નલ ઓલકોટે મુંબઇ નગરીમાં આવીને થિયોસોફિકલ સોસાઇટી નામની સભાની સ્થાપના કરી. તેઓ એ સભામાં યોગશાસ્ત્રના અદ્ભુત મહિમાનો પ્રચાર કરતાં હતાં અને કોઈ કોઈ દિવસ અલૌકિક ચમત્કારો કરીને પોતાની યોગસિદ્ધિનો અપૂર્વ પરિચય આપતાં હતાં. ઉમાચરણ બાબુએ સ્વામીજીને પૂછયું કે, "આ ગોરી મેડમને યોગવિદ્યા આટલી બધી સિદ્ધ કેવી રીતે થઇ?" સ્વામીજીએ ઉત્તર આપ્યો કે, "એ બધી કેવળ ઇન્દ્રજાળ છે, થોડા વખતમાંજ તેમનું પોગળ પકડાઈ આવશે." વસ્તુતઃ ત્યાર પછી થોડા દિવસમાંજ મેડમ કુલુમ નામની એક ખ્રિસ્તી સ્ત્રીએ થોડો વખત મેડમ બ્લાવાટસ્કીની બહેનપણી અને સાથી તરીકે રહીને, મદ્રાસમાંના તેમના ગુપ્ત ઘરનો બધો ભેદ ખુલ્લો કરી દીધો. સમાચારપત્રોમાં એ વાત

છપાયાથી દેશમાં ચારે તરફ મોટો ખળભળાટ મચી ગયો. એ બનાવ બન્યા પછી મેડમ બ્લાવાટસ્કીના ચમત્કારો (?) નો વિશેષ પરિચય લોકોને મળ્યો નહિ.

કલકત્તાનો કોઇ એક વકીલ એક વાર કાશીમાં પ્રવાસ કરવા ગયો હતો. સાધુ–સંન્યાસીઓ ઉપર તેને બહુ વિશ્વાસ નહોતો. તૈલંગસ્વામીને પણ એ એક ઢોંગી સાધુ ગણતો. એક દિવસ કોઇ મિત્રના આગ્રહથી એ તેમનાં દર્શન કરવા ગયો. એ સમયે સ્વામીજી મણિકર્ણિકા–ઘાટના બ્રહ્મનળ ઉપર બેઠા હતા. જે સમયે એ વકીલ સ્વામીજીની નિકટજ ઊભો રહીને તેમનાં દર્શન કરી રહ્યો હતો, તે વખત સ્વામીજીની દૃષ્ટિ તેમના ઉપર પડી. તેમણે તરતજ તેને એ સ્થળેથી દૂર જતા રહેવાનો ઇશારો કર્યો. એ વકીલ તેમનો ઇશારો સમજી નહિ શકયાથી ત્યાં ને ત્યાંજ ઊભો રહ્યો અને પોતાના એક મિત્ર સાથે સ્વામીજીના સંબંધમાં વાતચીત કરવા લાગ્યો. સ્વામીજીએ પોતાના એક શિષ્યને કાંઇક કહ્યું, એટલે તેણે એ વકીલને જરા દૂર ખસી જવા કહ્યું. વકીલ બાબુએ તેનું કારણ પૂછ્યું એટલે તેણે કહ્યું: "ગુરુજી જાણી ગયા છે કે, આપ મહાભયાનક પાપી છો. આપે જે સ્ત્રીના ગર્ભમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી કન્યા સાથે લગ્ન કર્યું છે, તેની સાથે ગુપ્તપણે રતિક્રીડા કરી છે. આપ અમુક જગ્યાએ અમુક પુરુષની કન્યા સાથે પરણ્યા છો. અમુક પુરુષની કન્યા એ તમારી સાસુ થાય છે. તમે તેનો ધર્મનાશ કર્યો છે; માટે જો આપની ઇચ્છા સ્વામીજીનાં દર્શન કરવાની હોય તો આપ દૂર ઊભા રહીને તેમનાં દર્શન કરી શકશો." વકીલનો મિત્ર આ બધી વાત સાંભળીને કાંઇક આશ્ચર્ય પામ્યો, પણ તપાસ કરતાં તેને માલૂમ પડયું કે, સ્વામીજીની બધી વાત સાચી છે.

શકે ૧૮૦૫ માં કાશીધામમાં પંચગંગાની વચમાં તૈલંગસ્વામીએ એક શિવલિંગની સ્થાપના કરી અને ત્યાર પછી કેટલાક

દિવસ બાદ જે આશ્રમમાં પોતે નિવાસ કરતા હતા, ત્યાં આગળ "તૈલંગેશ્વર" નામનું એક બીજું શિવલિંગ સ્થાપિત કર્યું. મંગલ-પ્રસાદ નામનો એક શિષ્ય એ મંદિરોનો પૂજારી બન્યો. એ આશ્રમમાં સ્વામીજીની એક પ્રતિમૂર્તિ પણ છે.

શાકે ૧૮૦૯ ની પોષ સુદિ અગિયારસને દિવસે સાયંકાળે એમણે દેહત્યાગ કર્યો. મૃત્યુના એક દિવસ અગાઉ પોતે જાણી શક્યા હતા કે, અમુક દિવસે પોતાનું મૃત્યુ થશે. એ દિવસ આવી પહોંચ્યો એટલે સંધ્યાકાળે યોગ્ય સ્થાન ઉપર પોતે યોગાસન વાળીને બેસી ગયા અને એકાગ્ર ચિત્ત કરીને દેહત્યાગ કર્યો. એમ કહેવાય છે કે, સ્વામીજી ૨૮૦ વર્ષ સુધી જીવતા રહ્યા હતા. સ્વામીજી હિંદુ હતા અને હિંદુ રીતરિવાજ પ્રમાણે જીવન ગાળીને તેમણે હિંદુધર્મની પરમ ઉત્કૃષ્ટતા સાબિત કરી આપી છે.

મહાત્મા તૈલંગસ્વામીએ રચેલો ઉપદેશપૂર્ણ 'મહાવાક્ય રત્નાવલિ' નામનો એક સંસ્કૃત ગ્રંથ મળી આવે છે.

श्रीविशुद्धानंद सरस्वती

(૧)

સુપ્રસિદ્ધ શ્રી. ગૌડસ્વામીજીના ચરિત્રથી વાચકબંધુઓ જાણીતા થઇ ચૂકયાં છે. હવે અમે એમના પ્રીતિપાત્ર શિષ્ય તથા ઉત્તરાધિકારી મહાપંડિત શ્રીમાન સ્વામી વિશુદ્ધાનંદ સરસ્વતીનો પરિચય કરાવીશું.

સત્તરમી સદીની લગભગ દિલ્હીના પાયતખ્ત ઉપર આંધળો બાદશાહ શાહઆલમ બેઠો બેઠો બાદશાહીના અંતિમ દિવસો પૂરા કરી રહ્યો હતો. તે સમયમાં અવધદેશનો રહેવાસી એક યુવાન બ્રાહ્મણકુમાર નોકરીધંધાની શોધમાં દક્ષિણ દેશમાં ફરી રહ્યો હતો. તેની પૂર્વાવસ્થા ઘણા આનંદ અને વૈભવમાં ગઈ હતી, તેથી આ પ્રવાસ દરમિયાન વારંવાર તેને પાછલા વૈભવનું સ્મરણ થઇ આવતું અને હાલની દશાથી દિલગીર થઇ અંધકારમાં રહેલા ભવિષ્યની ચિંતામાં તે લીન થઇ જતો. મુસાફરીનાં કષ્ટ અને રાતદિવસની ચિંતાથી તેનું શરીર થોડું દુર્બળ થઇ ગયું હતું તથા તેની ચામડીનો રંગ શામળો પડી ગયો હતો; તોપણ તેની સુંદરતામાં કાંઇ ન્યૂનતા આવી નહોતી. એને જોતાં અનુભવી મનુષ્યને તો ખાતરી થઈ જતી કે, આ યુવક બળવાન અને તેજસ્વી છે.

પાઠક ! આ યુવક કાન્યકુબ્જ જ્ઞાતિનો શુકલ સંગમલાલ હતો. તેનું નિવાસસ્થાન અવધ દેશમાં બીડી ગામમાં હતું. તેના

પિતા એક પ્રતાપી અને વીર પુરુષ હતા. યુદ્ધ તેમનો ધંધો હતો અને યુદ્ધમાંજ તે કામ આવ્યા હતા. દેશમાં અંધાધૂંધી ફેલાયાથી એમનાં ઘરબાર લૂંટાઈ ગયાં હતાં. તેમની માતા તો તેમને બાલ્યાવસ્થામાંજ મૂકીને મરણ પામી હતી. સંગમલાલનો એક માત્ર આધાર પિતા હતા તે પણ મરણ પામ્યા. હવે તેમનું કોઇ નિકટનું સગું રહ્યું નહિ. આથી તેમને વતન ઉપર અભાવ ઉત્પન્ન થયો અને રોજગારની શોધમાં ફરતા ફરતા દક્ષિણ દેશ તરફ ગયા.

સંગમલાલને ખબર હતી કે, દક્ષિણમાં અવધના ઘણા લોકો વસે છે અને એ પ્રાંતના લોકો અવધવાસીઓને વિશ્વાસપાત્ર અને સ્વામીભક્ત ગણે છે. આવા વિચારથી ઘણી જગ્યાએ ફરતા ફરતા એ કલ્યાણીમાં પહોંચ્યા. કલ્યાણી દક્ષિણ હૈદ્રાબાદથી પશ્ચિમમાં અને ગુલબર્ગથી ઉત્તર દિશામાં લગભગ વીસ ગાઉ દૂર છે. ત્યાં એક કિલ્લો પણ છે. એ સ્થાન નિઝામ સરકારના તાબામાં છે અને લોકો એને 'કિલાકલ્યાણી' ના નામથી પણ ઓળખે છે.

ત્યાં આગળ નિઝામની આધીનતામાં એક નાનો સરખો નવાબ રહે છે. એ વખતના નવાબનું નામ 'મુમતાજ–ઉલ–ઉમરા' હતું, પણ ઘણા લોકો એને 'મોહનાશાહ' પણ કહેતા હતા. તેના તાબામાં કલ્યાણીના દુર્ગ તથા સેનાનો વહીવટ હતો, એટલુંજ નહિ પણ પોતાની જાગીરની પ્રજા ઉપર રાજ્ય પણ એજ ચલાવતો હતો.

એ નવાબના રાજ્યમાં એક પ્રતિષ્ઠિત કાન્યકુબ્જ બ્રાહ્મણ પંડિત લછીરામ દુબેના પુત્ર સબસુખરામ નોકર હતા. એ એક સેનાના નાયક હતા, તે ઉપરાંત મનસબદાર પણ હતા. તેમનો સ્વભાવ ઘણો કોમળ અને અતિથિપ્રિય હતો. સંગમલાલનો એમણે યથોચિત સત્કાર કર્યો અને તેને પોતાને ઘેરજ ઉતાર્યો. વાતચીતમાં તેમના ગોત્ર, વંશ, આગલી સમૃદ્ધિ વગેરેના સમાચાર જાણીને એ ઘણા પ્રસન્ન થયા. આ અસાધારણ પ્રસન્નતાનું શું કારણ હતું તે

અમે વાચકોને આગળ જણાવીશું. અત્રે એટલું જણાવીશું કે સબ-સુખરામને ત્યાં અતિથિ તરીકે આવેલા આ પ્રવાસી સંગમલાલજ અમારા ચરિત્રનાયક વિશુદ્ધાનંદજીના ભાવી પિતા છે.

સબસુખરામના પિતાને પાંચ સંતાન હતાં, ચાર પુત્ર અને પાંચમી એક કન્યા યમુનાબાઇ. એમની માતાને ગુજરી ગયે ઘણાં વર્ષ થયાં હતાં, પણ એ ભાઇબહેનમાં અત્યંત પ્રેમ હતો. યમુનાને ભાઇઓ તરફનું એટલું બધું સુખ હતું કે, એક પણ દિવસ મા-બાપને સંભારવાની જરૂર પડતી નહિ. એ ચાર ભાઇઓમાં સૌથી મોટા સેવકરામ હતા, પરંતુ સબસુખરામ વધારે બુદ્ધિમાન હોવાથી ઘરસંસારનો કારભાર એજ ચલાવતા હતા.

યમુના પાંચ વર્ષની હતી ત્યારે તેની સ્નેહમયી જનનીનું મૃત્યુ થયું હતું: મરતી વખતે એ પોતાના ચારે પુત્રોને પાસે બોલાવીને યમુનાને સુપરત કરી ગઈ હતી અને કહેતી ગઇ હતી કે, "જો જો, મારી યમુનાને જરા પણ દુઃખ દીધું તો હું પરલોકમાંથી તમારી ખબર લઈશ." માતાની આ અંતિમ આજ્ઞાને માતૃભક્ત પુત્રો કદી વીસરી ગયા નહોતા. ખાસ કરીને સબસુખરામને તો જ્યારે એમની નજર યમુના ઉપર પડતી, ત્યારે માતા સાંભરી આવતી અને મરણશય્યામાં સૂતેલી માતાનો એ અંતિમ સ્વર તેમના હૃદયમાં ગુંજી ઊઠતો કે, "જો જો, મારી યમુનાને દુઃખ ન પડે." એવી વખતે સબસુખરામનાં નેત્રોમાં ઝળઝળિયાં આવી જતાં.

ભાઈ ગમે તેટલો દયાળુ અને ભગિનીવત્સલ હોય પણ ભાભી જો ક્રૂર સ્વભાવની અને અદેખી હોય તો બધું મિથ્યા છે. ભાઇ અને ભાભી બન્ને દયાળુ હોય તો મોટા પુણ્યની વાત સમજવી. સદ્ભાગ્યે યમુના એ બાબતમાં સુખી હતી. તેની ભાભીનો તેના ઉપર અત્યંત સ્નેહ હતો. યમુના ગૌરી–શંકરનું પૂજન કરવા એકાંતમાં બેસતી એટલી વાર પણ તેનો વિયોગ ભાભીને અસહ્ય થઇ પડતો.

આ વખતે યમુના છેક બાળક નહોતી. દેશના રિવાજ મુજબ તેની વય વિવાહયોગ્ય થઈ હતી. કાન્યકુબ્જ જ્ઞાતિમાં કુલીનતાનો રિવાજ એટલો બધો ચાલે છે, વરને એવી મોટી પહેરામણી આપવી પડે છે કે, કન્યાને માટે વર શોધી કાઢવાનું કામ ઘણું અઘરું થઇ પડે છે. યમુનાના પ્રસંગમાં એ વિશેષ અઘરું થઈ પડ્યું હતું. એક તો દેશમાં એ વખતે સુલેહશાંતિ નહિ હોવાથી વરની શોધમાં મુસાફરી કરવી એ મુશ્કેલ હતું અને બીજું એ કે યમુનાના ભાઇ સબસુખરામ ગમે તેવા બેવકૂફના સરદાર સાથે સમજુ અને શાણી બહેનનો સંબંધ બાંધે એવા નહોતા. એ તો યમુનાને ભણેલગણેલ, સદાચારી અને તંદુરસ્ત વર શોધી આપીને તેના જીવનનું સાર્થક કરવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા રાખતા હતા.

ઈશ્વરની ઘટના એવી થઇ કે, જે સમયે સબસુખરામ બહેનને માટે યોગ્ય વર શોધવાની ચિંતામાં ગ્રસ્ત હતા, તેજ વખતે તેમનીજ જ્ઞાતિના યોગ્ય યુવક સંગમલાલ તેમને ત્યાં આવીને મહેમાન થયા.

સબસુખરામ વીર પુરુષ હતા. ઘોડેસવાર થવામાં અને અસ્ત્ર ચલાવવામાં ઘણા નિપુણ હતા તથા વ્યવહારના કામકાજમાં પણ અતિ કુશળ હતા. એજ ગુણોને લીધે તેમને કલ્યાણીમાં કિલ્લેદારની નોકરી મળી હતી. એ વખતમાં એકલી પુસ્તકોની વિદ્યાથી કામ ચાલતું નહિ. શસ્ત્રવિદ્યામાં જે મનુષ્ય મૂર્ખ હોય તેને લોકો નકામો ગણતા. એ સમયમાં વીરતાનો આદર હતો. સબસુખરામને જ્યારે ખબર પડી કે તેમને ત્યાં ઊતરેલો અતિથિ સંગમલાલ હથિયાર ચલાવવામાં પણ હોશિયાર છે તથા ધર્મે શૈવ અને નાતે કાન્યકુબ્જ બ્રાહ્મણ છે, ત્યારે તેમના હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ. વળી વધારે તપાસ કરતાં તેમને જણાયું કે, એ યુવક કુંવારો પણ છે અને ગુણમાં પણ યમુનાને લાયક છે. આટલું છતાં પણ બુદ્ધિમાન સબસુખરામે પોતાનો મનોભાવ એકદમ પ્રગટ કરી દીધો

નહિ. એમણે ગુપ્ત રીતે સંગમલાલનાં કુળ તથા ગોત્ર વગેરેની તપાસ કરવાનો આરંભ કર્યો.

સંગમલાલને સબસુખરામને ત્યાં રહેતાં એક વર્ષ થઈ ચૂક્યું. એ સર્વ પ્રકારે એ કુટુંબનાં માણસો સાથે હળી ગયા અને અતિથિ મટીને કુટુંબના એક માણસની પેઠેજ રહેવા લાગ્યા. આટલા વખતમાં સબસુખરામે એમની પરીક્ષા પણ લઈ લીધી. વિશ્વાસુ મિત્રો મારફતે તેમને એ પણ ખાતરી થઇ ગઇ કે, અતિથિનું કુળ તેમજ ગોત્ર નિષ્કલંક અને ઉચ્ચ છે. ઘણા સમય સુધી સાથે રહેવાથી એ પણ ખાતરી થઇ ગઈ કે સંગમલાલ યમુનાના જેવાજ સુંદર છે; એટલુંજ નહિ પણ સરળતા, દયા, ધીરતા આદિ સદ્‌ગુણોમાં પણ તેની સમાન છે. ધીમે ધીમે તેમણે પોતાની મનોવાંછના સંગમલાલને જણાવી દીધી અને સંગમલાલે હર્ષપૂર્વક પોતાની સંમતિ દર્શાવી.

શકાબ્દ ૧૭૬૯માં શ્રીયુક્ત સંગમલાલ સાથે શ્રીમતી યમુનાદેવીનું શુભ લગ્ન થઇ ગયું. શચી ઇન્દ્રને, લક્ષ્મી વિષ્ણુને, ઉમા મહેશ્વરને, અરુંધતી વસિષ્ઠને અને સાવિત્રી સત્યવાનને પામીને જેટલી પ્રસન્ન થઇ હતી, તેટલીજ પ્રસન્ન યમુના સંગમલાલને પોતાના પ્રાણપતિ બનાવીને થઇ. એણે પોતાના ભાગ્યને એ દિવસે હજારો વાર ધન્યવાદ આપ્યો.

સંગમલાલ અને યમુનાનું આ લગ્ન મણિકાંચનની સમાન એકબીજાની શોભા વધારનારું નીવડ્યું. યમુનાનાં ભાઇભોજાઇ આ વિવાહ કરી આપીને કૃતાર્થ થયાં. તેમને લાગ્યું કે, પોતાનું એક મોટું કર્તવ્ય તેમણે પૂરું કર્યું છે અને સ્વર્ગસ્થ માતૃદેવી એ શુભ કર્તવ્ય માટે તેમને આશીર્વાદ આપી રહી છે.

સંગમલાલ અને યમુનાને આ લગ્નથી જે આનંદ થયો તેનું વર્ણન થઇ શકે એમ નથી. અમે એ દંપતીના સ્વર્ગીય સુખની

આલોચના કર્યા વગર અમારું આખ્યાન આગળ ચલાવીશું.

(૨)

ઉપર અમે જણાવી ગયા છીએ કે, યમુનાદેવી ઉપર ભાઇ-ભોજાઇ બધાં પ્રેમ રાખતાં હતાં; પરંતુ તેનો બધો યશ ભાઇભોજાઇનેજ ન આપવો જોઇએ. યમુનાનો સરળ સ્વભાવ પણ એનું મુખ્ય કારણ હતું. એ પોતાના સરળ અને સ્નેહાળ સ્વભાવને લીધે કેવળ કુટુંબીઓનીજ પ્રીતિપાત્ર થઇ નહોતી, પણ આડોશ-પાડોશની સ્ત્રીઓને પણ તેણે પોતાના સુશીલ સ્વભાવથી મોહિત કરી નાખી હતી. એ સ્ત્રીઓ દેવીની માફક એનો આદર કરતી અને તેની સારી ચાલચલગત ઉપરથી અનેક શિખામણો ગ્રહણ કરતી.

યમુના પણ પાડોશણોનાં બાળકોને પ્યારથી રમાડતી, રડતાં-ઓને હસાવતી, ભૂખ્યાંઓને ભોજન આપતી અને દુઃખીઓની દયા ખાતી હતી. જો કે ક્રોધનું તો તેના સ્વભાવમાં જરા પણ સ્થાન નહોતું, તોપણ નિંદિત આચરણને એ સહન કરી શકતી નહિ. માતાના એ ઉત્તમ ગુણોની અસર એમનાં સંતાન ઉપર કેવી થઇ હતી તે આગળ ઉપર જણાવવામાં આવશે.

વિવાહ કર્યા પછી પહેલેજ વર્ષે યમુનાદેવીને પુત્ર જન્મ્યો. સંગમલાલના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. સખસુખરામને 'મામા' કહેવરાવવાની ઘણી હોંશ હતી તે પણ આજે પૂરી પડી, તેથી તેમણે એ બાળકના જન્મોત્સવ નિમિત્તે ગાનતાન અને નાચના જલસા કરાવવા માંડ્યા. સૂતિકાગૃહમાં યમુનાએ પણ મનમાં ને મનમાંજ આનંદ માન્યો. પણ હાય! બેચાર દિવસનું ટૂંકું આયુષ્ય ભોગ-વીને એ બાળક પરલોકમાં ચાલ્યો ગયો. બધો આનંદ ધૂળમાં મળી ગયો. બીજે વર્ષે યમુનાને પાછો પુત્ર સાંપડ્યો. પાછો એજ પ્રકારે આનંદોત્સવ થયો અને એજ પ્રમાણે થોડાજ દિવસમાં તે બાળક-નું પણ મૃત્યુ થવાથી કુટુંબમાં શોક છવાઇ રહ્યો. સંગમલાલે

પુત્રદ્વારા પિતૃઋણ ચૂકવવાની આશા રાખી હતી પણ બે પુત્રોના લાગલાગટ મૃત્યુથી એ આશા વૃથા જણાવા લાગી. વળી યમુનાના ચારે ભાઇઓમાંથી કોઇને પણ એ વખત સુધી સંતાન થયું નહોતું, એટલે ભાણેજ ઉપર તેમને ઘણી આશા હતી. ભાણેજને રમાડીને-જ તેઓ પુત્રસુખ અનુભવતા હતા, પરંતુ આ બનાવથી એમને શંકા રહેવા લાગી કે, રખે અમારે ત્યાં દીકરીએ પણ દીવો નહિ રહે.

બે વાર પ્રસવવેદના સહ્યા છતાં પણ પુત્રને પૂરો રમાડી પણ ન શકી, એ વિચારથી બિચારી યમુના પણ મનમાં ને મનમાં દુઃખી થયા કરતી હતી; પણ મુરબ્બીઓની શરમને લીધે તેનાથી એક અક્ષર પણ બોલી શકાતો નહિ. એણે બીજી સ્ત્રીઓએ સૂચવેલા ટુચકાઓ અને જંતરમંતર ઉપર જરા પણ વિશ્વાસ કર્યો નહિ અને શાંતિથી દુઃખ સહન કરીને, પહેલાંની પેઠેજ શ્રદ્ધા અને ભક્તિ પૂર્વક શંકર–પાર્વતીનું ભજન અને પૂજન કરતી રહી.

એક વાર યમુના પૂજા કરી રહી હતી, એવામાં એની ભાભીએ આવીને કહ્યું: “ યમુના ! આ પૂજાપાઠથી કાંઇ નહિ વળે ! આપણા તો બધા દેવતા મરી પરવાર્યા ! ” ભાભીના આ શબ્દો સાંખી ન શકાયાથી યમુના બોલી ઊઠી: “ ખબરદાર! દેવતાની નિંદા ન કરશો: એ જે કાંઈ કરે છે તે આપણા કલ્યાણની ખાતરજ કરે છે. અમે એવું તે શું પુણ્ય કર્યું છે કે એટલો બધો અહંકાર રાખીએ ? લોકો દેવતાને દોષ તો દે છે, પણ તેમની સેવા જરા પણ કરતા નથી. ઊંડો વિચાર કર્યાથી માલૂમ પડશે કે દેવતા મરી પરવાર્યા નથી, પણ જડ બુદ્ધિના મનુષ્યો એમને ભૂલી ગયા છે.”

યમુનાની ભાભી તેના ઉત્તરથી સંતુષ્ટ થઇ, પરંતુ યમુનાને ઘણો ખેદ થયો કે પોતાને લીધે ઇષ્ટદેવની સગાંઓદ્વારા નિંદા થઇ; પરંતુ એના હાથમાં શું હતું ? એ તો અચળ શ્રદ્ધાથી ગૌરી –શંકરની આરાધના કરતી રહી અને તેમની આગળ પોતાનું હૈયું

ખાલી કરવા લાગી. આ આરાધના યમુના એકલી કરતી નહોતી, ઘણુંખરું તેના પતિ સંગમલાલ પણ તેની સાથે ગૌરી–શંકરની આરાધનામાં સામેલ થતા.

ઈશ્વરકૃપાએ યમુનાએ ત્રીજી વાર ગર્ભ ધારણ કર્યો અને ફરીથી બધાના ચિત્તમાં આશાનો સંચાર થયો. આ વખતે આશા નિષ્ફળ ગઇ નહિ. આ વખતે યમુનાદેવીના ભાઇઓએ વિચાર કર્યો કે બાળકો નાની ઉંમરમાંજ મરી જાય છે; માટે આ વખતે તેના જન્મ પ્રસંગે કાંઇ ઉત્સવ નહિ કરતાં એ જરા મોટો થશે એટલે ધામધૂમ સાથે જલસો કરીશું. પરંતુ એ પામર પ્રાણીઓને કયાં ખબર હતી કે, યમુનાનો ત્રીજો બાળક એક એવે દિને જન્મ ધારણ કરશે કે જ્યારે ભારતવર્ષના બધા હિંદુ કુટુંબોમાં જન્મોત્સવનો આનંદ મનાવાતો હશે.

જે દિવસે ભારતભૂમિનો આર્ત્તનાદ સાંભળીને સનાતનધર્મના રક્ષણ સારુ પુરાણપુરુષોત્તમે અવતાર લીધો હતો, જે દિવસે ભારતવર્ષના શોચનીય ગોવાળો અને અનાથ બ્રાહ્મણોને અપાર હર્ષ થયો હતો, જે દિવસે ઘણા સમયથી બુઝાઇ ગયેલો યજ્ઞોનો અગ્નિ ફરીથી પ્રજ્વલિત થયો હતો અને જે દિવસે નિરપરાધી વસુદેવની બેડી પોતાની મેળે તૂટી ગઈ હતી, તેજ હિંદુઓના ચિરસ્મરણીય દિવસે યમુનાદેવીના ગર્ભમાંથી એક મહાપુરુષનો જન્મ થયો, જેણે ભવિષ્યમાં સ્વામી વિશુદ્ધાનંદ તરીકે પ્રસિદ્ધિ મેળવી.

સન ૧૭૨૭ શકાબ્દમાં જન્માષ્ટમીને દિને બરાબર અર્ધ રાત્રીને સમયે ચંદ્રમા પોતાના ઉદયથી પૂર્વ દિશાની શોભા વધારી રહ્યો હતો તે સમયે, દક્ષિણ દિશામાં આપણા ચરિત્રનાયકરૂપી વિશુદ્ધ ચંદ્રનો ઉદય થયો હતો. એ દિવસે એકલા કલ્યાણી ગામમાંજ નહિ, પરંતુ ભારતવર્ષમાં સર્વત્ર આનંદોત્સવ થઈ રહ્યો હતો. જો કે એ સમયમાં ભારતના હિંદુ રાજામહારાજાઓ યુદ્ધવિગ્રહમાં

રોકાયેલા હતા; તોપણ જન્માષ્ટમીના ઉત્સવમાં કોઈ પણ પ્રકારની ન્યૂનતા આવી નહોતી.

સબસુખરામે જોયું કે બાળક એવા સમયમાં ઉત્પન્ન થયો છે, કે જે વખતે પોતાની મેળેજ બધા લોકો ઉત્સવ કરી રહ્યા છે; ત્યારે તેમણે પણ પોતાનો પૂર્વ સંકલ્પ છોડી દઈને ખૂબ ધામધૂમથી જન્મોત્સવ કર્યો અને મનમાં નિશ્ચય કર્યો કે આ બાળક અવશ્ય હોનહાર છે. એમનું એ અનુમાન સાચું નીવડયું, એ આગળ ઉપર જણાઇ આવશે.

બાળકના જાતકર્માદિ સંસ્કાર યથાવિધિ કરવામાં આવ્યા અને માતપિતાએ તેનું નામ બંસીધર પાડયું. સ્વામી વિશુદ્ધાનંદજીએ આ સંસારમાં આવીને પ્રથમ બંસીધર નામ ધારણ કર્યું.

જ્યારે એક વર્ષના થયા ત્યારે બધાને આશા બંધાઇ કે હવે આ બાળક જરૂર જીવશે. પણ એટલામાંજ એક ભયંકર રોગ એમને લાગુ પડયો, જેને લીધે તેમના જીવન માટે સંદેહ પડયો. એ તાણના રોગથી એકદમ પીડાવા લાગ્યા. બાલ્યાવસ્થામાં એ ઘણા સુંદર હતા. પ્રશસ્ત લલાટ, દીર્ઘ નેત્ર અને સુંદર મુખ જે કોઇ જોતું તે એ બાળકને ફરીથી જોવા અને રમાડવાની ઇચ્છા કરતું. કોઈ એમને જોતું તો એ બહુ હસતા હતા. એ એક દિવસ એવા હસ્યા કે એમાંથી તાણનો રોગ ઉત્પન્ન થઇ ગયો. ક્યાં એક વર્ષનું બાળક અને ક્યાં એ ભયંકર રોગ! અનેક ઉપાય કરવામાં આવ્યા પણ રોગ મટ્યો નહિ.

એક દિવસ કલ્યાણી નગરીમાં એક પતિવ્રતા ક્ષત્રિય રમણી પોતાના પતિની સાથે સતી થતી હતી. (એ વખતે સતી થવાનો રિવાજ પ્રચલિત હતો.) તેનો પતિ યુદ્ધમાં માર્યો ગયો હતો. સમરક્ષેત્રમાંથી એનું શબ જ્યારે કલ્યાણીમાં આવી પહોંચ્યું હતું, ત્યારે એ પતિવ્રતાએ સતી થવાની ઇચ્છા પ્રગટ કરી. તેને એક બાર વર્ષનો

છોકરો પણ જીવતો હતો. કલ્યાણીના વૃદ્ધ અને શાણા મનુષ્યોએ તેને ઘણુંએ સમજાવી કે, તું સતી ન થા. તારા વગર આ પુત્રની સંભાળ કોણ લેશે? વગેરે ઘણું કહ્યું, પણ તેણે કોઇના ઉપર ધ્યાન આપ્યું નહિ. આખરે કલ્યાણીના વૃદ્ધ નવાબ મોહનાશાહે જાતે, સામ, દામ, ભેદ, દંડથી એને સમજાવી પણ દૃઢ નિશ્ચય આગળ કાંઈ નહિ વળવાથી લાચાર થઇને બધાએ તેને સતી થવાની રજા આપી.

નગરની બહાર એક મોટા મેદાનમાં ચિતા ખડકવામાં આવી. હજારો સ્ત્રીપુરુષો હાથમાં પત્ર, ફળ તથા પુષ્પ લઈ સતીની આસપાસ વીંટળાઇને ઊભાં રહ્યાં. પતિવ્રતા સ્ત્રીની સ્વર્ગયાત્રા જોવાને ગામડાના લોકો દોડતા દોડતા ત્યાં આવી રહ્યા હતા. એવે સમયે યમુનાદેવીની ભાભીએ તેને કહ્યું: "જેનાં બાળક જીવતાં ન હોય એવી સ્ત્રી જો સતીની ચિતા ઉપર પોતાના બાળકને ફેરવી આવે તો સતીના આશીર્વાદથી એ દીર્ઘાયુષી થાય છે. આજ આપણા ગામમાં એક પતિવ્રતા સ્ત્રી સતી થાય છે. તમે પણ બંસીધરને સાથે લઇને મારી સાથે ચાલો." ભોજાઇની સૂચનાથી પ્રસન્ન થઇને યમુના બાળકપુત્રને લઈને સતીની ચિતા આગળ જઇ પહોંચી. બીજી પણ અનેક સ્ત્રીઓ પોતાનાં બાળકોને સતીનો આશીર્વાદ અપાવવા આવી હતી.

યથાસમયે સહમરણ પદ્ધતિ પ્રમાણે પ્રાણપતિના શબને ખોળામાં રાખીને એ પતિવ્રતા વિધિપૂર્વક ચિતા ઉપર બેસી ગઈ. તેના કઠોર કર્તવ્યપરાયણ પુત્રે સળગતી અગ્નિની ઝાળથી મરણ પામેલા વીર પિતા અને જીવતી વીરમાતાનો અગ્નિસંસ્કાર કર્યો. લોકો જય જયકાર કરવા લાગ્યા અને શંખ, ઘડિયાળ આદિ વાજાં વાગવા માંડ્યાં. પત્ર, ફળ, પુષ્પો આદિથી પતિવ્રતાનું પૂજન કરવા લાગ્યા.

જે સ્ત્રીઓ બાળકોના દીર્ઘાયુષ્યની કામનાથી તેમને ચિતા ઉપર ફેરવી લાવવા ઊભી હતી, તેઓ હવે ઘણી ઉતાવળથી એ કામ કરવા લાગી. યમુનાદેવીએ ઘણીએ વાર બંસીધરને ચિતા ઉપર ફેર-

વવાનો વિચાર કર્યો પણ શરમને લીધે તેનાથી એ કામ થયું નહિ. તેની મુખમુદ્રા ઉપરથી પતિવ્રતા તેની ઇચ્છા સમજી ગઈ. તેણે પાસે ઊભેલી યમુનાના હાથમાંથી બંસીધરને લઇ લીધો અને હૃદય સરસો ચાંપીને દીર્ઘાયુષી થવાનો આશીર્વાદ આપ્યો. દંતકથા એવી પણ છે કે, એ સતીએ એવું પણ કહ્યું હતું કે ‘ આ બાળક વિખ્યાત સંન્યાસી થશે. ’

પતિવ્રતા સતીના આ કાર્યથી લોકો ઘણા આશ્ચર્ય પામ્યા. કારણ કે પોતાનાં સગાંસંબંધી સર્વેના સ્નેહનો મોહ છોડીને સળગતી ચિતા ઉપર બેઠેલી પતિવ્રતા એક બાળક ઉપર આવી વિશેષ કૃપા બતાવે એ ખાસ અસાધારણ વાત હતી.

જોતજોતામાં અગ્નિ જોરથી સળગી ઊઠ્યો. લોકો ચિતાથી દૂર નાસી ગયા. પતિવ્રતા હસતી હસતી પતિલોકમાં ચાલી ગઈ. માબાપનો અગ્નિસંસ્કાર કરીને તેનો પુત્ર પણ ભીડની સાથે ઘેર વિદાય થયો. એ દિવસે કલ્યાણી ગામમાં ઘેરેઘેર એજ વિષયની ચર્ચા થઇ. લોકો સતીના ભાગ્યની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા.

યમુનાદેવીના હૃદય ઉપર પણ સતીદર્શને ઘણી ઊંડી અસર કરી.

(૩)

સ્વામી વિશુદ્ધાનંદજીના બાલ્યજીવનની અનેક અલૌકિક ઘટનાઓ પ્રચલિત છે, તેમનો અત્રે ઉલ્લેખ ન કરતાં, તેમની બાલ્યાવસ્થાની એક અતિ પ્રચલિત અને વિદ્વાનો દ્વારા વિશ્વાસપાત્ર ગણાતી ઘટનાનોજ ઉલ્લેખ કરીશું. એના ઉપર વિશ્વાસ રાખવો ન રાખવો એ અમે વાચકોની મુનસફી ઉપર છોડીએ છીએ.

ઉપર જણાવી ગયા છીએ કે, સ્વામીજી એક વર્ષના હતા ત્યારથીજ એમને તાણનો રોગ લાગુ પડ્યો હતો. એ રોગને લીધે તેમનાં માતપિતા, મામા આદિ સંબંધીઓ અને સ્નેહીઓ ઘણુંજ દિલગીર રહેતાં. ઘણા પ્રકારના ઉપાય કર્યા છતાં પણ રોગ

મળ્યો નહિ, ત્યારે એમને નિશ્ચય થઇ ગયો કે આ બાળકનું જીવવું મુશ્કેલ છે. બેચાર માસમાંજ એ કાળનો ભોગ થઇ પડશે. પરંતુ જે દિવસે ચિતા ઉપર બેઠેલી સતીએ તેમને આશીર્વાદ આપ્યો હતો, એજ દિવસથી એમની માતા યમુનાદેવીની આશા સજીવન થઇ. એક તો પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓમાં સ્વભાવથીજ ધર્મ, પ્રેમ અને શ્રદ્ધા વિશેષ હોય છે; તેમાં વળી યમુનાનો ધર્માનુરાગ બીજી સ્ત્રીઓ કરતાં પણ વિશેષ દૃઢ હતો. એ સાધારણ સ્ત્રીઓની પેઠે ગમે તે ધતિંગને અંધવિશ્વાસથી માની લેતી નહિ, પરંતુ આગળપાછળ તપાસ કરીને વિચારપૂર્વક કામ કરતી. વિચાર કરવાથી એને એવું લાગ્યું હતું કે, 'જે સ્ત્રી ધર્મપાલનની ખાતર સંસારનાં બધાં સુખનું અને છેવટે પ્રાણ સુધ્ધાંનું બલિદાન આપી શકે છે, તે પતિવ્રતાનું વચન કદી મિથ્યા નહિ નીવડે.' એ દિવસથી તેનો પતિવ્રતધર્મ પણ ઉત્તેજિત થવા લાગ્યો અને પુત્રના રોગની ચિંતા કરવાને બદલે સ્વામીની સેવાશુશ્રૂષા કરવામાં વધારે તલ્લીન થઇ ગઈ. એ સતીનાં દર્શન કર્યા પછી એને ખાતરી થઇ ગઈ કે પતિસેવા એજ સઘળા મનોરથની સિદ્ધિનું દ્વાર છે.

બીજી તરફ સ્વામીના રોગની દશા એવી હતી કે, દવા કર્યાંથી થોડા દિવસ તો શમી જતો, પણ પાછો એવા જોરથી ઊથલો ખાતો કે જેથી સ્વામીજીના દેહને અને સગાંસંબંધીઓનાં ચિત્તને ઘણુંજ કષ્ટ પહોંચતું. તેમના મામા સબસુખરામજી રોજ નવા નવા ઉપાય કરતા પણ કાંઈ વળતું નહિ. એ પ્રમાણે તાણનો રોગ સહન કરતા કરતા બંસીધર ત્રણ વર્ષના થયા. માતાને આશા બંધાઈ કે હવે પુત્ર બોલવા માંડશે. મીઠી મીઠી વાતો સંભળાવશે. સૌથી પહેલાં 'મામા' 'કાકા' ના મધુર શબ્દો સંભળાવશે, વગેરે. ભગવાનની દયાથી માતાની એ ઇચ્છા શીઘ્ર પૂરી થઇ. ત્રણ વર્ષના રોગગ્રસ્ત બાળકે એક દિવસ અકસ્માત પોતાના ક્ષીણ

કંઠમાંથી અવાજ કાઢીને બધાંને આનંદિત કરી દીધાં. પરંતુ સૌથી પહેલાં જે શબ્દો તેના મોંમાંથી નીકળેલા સાંભળવાની માબાપની ઇચ્છા હતી, તે શબ્દો બંસીધરે ઉચ્ચાર્યા નહિ. તેણે પ્રથમ જે શબ્દો ઉચ્ચાર્યા તેથી સર્વનું આશ્ચર્ય ઘણું વધી ગયું.

બાળક બંસીધરે પ્રથમ વૃદ્ધ પુરુષની પેઠે બધાની સંમુખ ફરીને પૂછ્યું, 'મારી ચોપડી ક્યાં છે?' એ વખતે ઘરમાં ઘણાં સ્ત્રી-પુરુષો હાજર હતાં. બાળકની આ વાણીથી બધાં ચમકી ઊઠ્યાં. કોઈ તેના તરફ ટગર ટગર જોઇ રહ્યું, તો કોઈ બાળકની મશ્કરી કરવા લાગ્યું. કોઈના મનમાં ભૂતનો વહેમ ભરાયો, તો કોઇને એવી શંકા થઈ કે, આ બાળક ઉપર કોઇએ જંતરમંતર કર્યું છે. બધાને મનથી આ એક તમાશો થઈ પડ્યો. સૌ પોતપોતાનું ગાવા લાગ્યું. બુદ્ધિમાન સબસુખરામ એક પુસ્તક લઈ આવીને બોલ્યા: "આ લે તારી ચોપડી." બાળકે એક વાર સ્થિર દૃષ્ટિથી પુસ્તકની તરફ જોઇને ચિડાઇ જઈને મામાને કહ્યું, 'મારી ચોપડી ક્યાં છે? એ દિવસે તો બાળકની આ ચેષ્ટાથી બધાને આનંદ થયો પણ બીજે દિવસે તેણે એની એ હઠ પકડી ત્યારે ઘરનાં માણસોને લાગ્યું કે, બંસીધરને આ વળી નવો રોગ લાગુ પડ્યો.

બંસીધરની આ હઠની વાત આખા ગામમાં પ્રસરી ગઈ. બધા મરજીમાં આવે તેમ અનુમાન બાંધવા લાગ્યા. હવે તો બંસીધર ખાતાંપીતાં, હસતાં, રમતાં, સર્વદા એજ પૂછ્યા કરતા કે, 'મારી ચોપડી ક્યાં છે?' સબસુખરામે એ હઠ છોડાવવાને જેટલા પ્રયત્ન કર્યા તેટલા બધા નિષ્ફળ નીવડ્યા. બંસીધરનો તાણનો રોગ પણ ન મટ્યો અને 'મારી ચોપડી ક્યાં?' એ પૂછવાની તેમની જક લગીર પણ ઓછી થઈ નહિ.

એક દિવસ સબસુખરામ બાળક બંસીધરનીજ ચિંતા કરતા કરતા એકલા પોતાના ઓરડામાં બેઠા હતા. એવામાં દૈવયોગે બંસી-

ધર ત્યાં જઇ ઊભો. મામાના મોંમાંથી 'બંસી ક્યારે સાજો થશે ?' એવા સહસા નીકળી પડેલા ઉદ્ગારોનો ઉત્તર બંસીએ આપ્યો: ' આપ ચાહશો ત્યારે. '

સબસુખરામે પ્રસન્નતાથી કહ્યું: હું તો હમણાંજ ચાહું છું.

બંસીધર—તો કહો કે મારી ચોપડી ક્યાં છે?

સબસુખરામ—તારી ચોપડીને ચૂલામાં નાખ. તું એ કહે કે તારો આ રોગ ક્યારે મટશે ?

બંસી—એ ચોપડીને જોયા પછી.

સબસુખ—કઈ ચોપડી ?

બંસી—મારી.

સબસુખ—મને શી ખબર કે તારી ચોપડી ક્યાં છે? તુંજ બતાવ કે એ ક્યાં આગળ મળશે ?

બંસી—પર્ણકુટીમાં.

સબસુખ—કોની પર્ણકુટીમાં ?

એનો કાંઈ ઉત્તર નહિ મળવાથી સબસુખરામે ફરીથી પૂછ્યું કે, એ કુટીર ક્યાં છે? થોડી વાર પછી બાળકે ઉત્તર આપ્યો: " શોધી કાઢો. "

કૌતુકપ્રિય સબસુખરામે બીજા પણ અનેક પ્રશ્ન કર્યા, પણ તેનો ઉત્તર મળ્યો નહિ. ઘણો આગ્રહ કર્યો ત્યારે તેણે રોવા માંડ્યું.

એ દિવસથી સબસુખરામને ખાતરી થઇ ગઈ કે, આ બાળક કોઇ યોગભ્રષ્ટ યોગીરાજ છે. કેમકે એની વાતો નાદાન બાળકના જેવી નથી પણ વૃદ્ધ પુરુષના જેવી છે. એની કુટીર અને પુસ્તકની વાતમાં જરૂર કાંઇ ગુપ્ત ભેદ છે. પણ એ કુટીર અને પુસ્તક ક્યાં આગળ હશે ? એ વિચારમાં ને વિચારમાં તેમણે પોતાના ઘરનું માળિયું પણ તપાસી નાખ્યું; પરંતુ પુસ્તકનો કાંઈ પત્તો લાગ્યો નહિ અને તેમની ચિંતા વધવા લાગી.

કલ્યાણી ગામની ઉત્તર દિશામાં દસ–અગિયાર ગાઉ ઉપર "ઔરાત" નામનું ગામ છે. ત્યાં કીર્ણા અને મંજીરી નામની બે નદીઓનો સંગમ થાય છે. વૈશાખ માસમાં સંગમમાં સ્નાન કરવા સારુ દૂરદેશાવરથી જાત્રાળુઓ ત્યાં એકઠા થાય છે. વસંતઋતુમાં ત્યાંનો દેખાવ જોવાલાયક થાય છે.

આ વર્ષે સબસુખરામ પણ કુટુંબની સાથે સંગમમાં સ્નાન કરવા ગયા. સ્નાન વગેરે કરીને તેમણે ઈશ્વર ઉપરના પૂર્ણ પ્રેમ-ભાવથી અને શ્રદ્ધાથી માનતા માની કે, "બંસીધર સાજો થશે તો પાછાં આવતે વર્ષે અમે બધાં અત્ર સ્નાન કરવા આવીશું."

એ સ્થાનમાં એક ઘણા પ્રતિષ્ઠિત મહાત્મા–યોગીનો આશ્રમ હતો. તેમનાં દર્શન સારુ દૂર દૂરથી લોકો આવતા હતા. લોકો એમને યોગાશ્રમના યોગી નામથી ઓળખતા હતા.

સબસુખરામ પણ સાધુઓના ભક્ત હોવાથી એમના દર્શનાર્થે જવા નીકળ્યા. મામાને જતા જોઈ બાળક બંસીધરે પણ મહાત્માના આશ્રમમાં જવાની હઠ પકડી અને ત્યાં ગયો ત્યારેજ રહ્યો.

આશ્રમમાં જતાં વારજ એ કાંઇ વિચારવા લાગ્યો અને માણસ જેમ કોઈ ભૂલી ગયેલી વાતને સંભારી કાઢતો હોય તેવી રીતની ચેષ્ટા કરવા લાગ્યો. કદી તો એ સજળદષ્ટિથી આશ્રમમાં ચારે તરફ જોતો અને કદી યોગીરાજના સરળ અને તેજસ્વી મુખનું અવલોકન કરતો અને કદી બન્ને આંખો મીંચી દઇને યોગીપુરુષ-ની પેઠે ધ્યાન ધરવા બેસી જતો તથા થોડી વાર પછી ગભરાઇને ધ્રૂજવા લાગતો. તેની આવી બાળલીલાઓ થઇ રહ્યા પછી તેણે મામાને કહ્યું, મારા રોગને મટાડનારી ચોપડી આ કુટીરમાં છે. એ ચોપડી જોયાથી મારો રોગ એકદમ મટી જશે.

મામા સબસુખરામે મઠના અધિકારી દયાળુ યોગીરાજની રજા લઇને એક નોકરને મઠની ઉપરની મઢૂલીમાં મોકલ્યો અને

કહ્યું કે, ઉપર કોઈ પુસ્તક જડે તો શોધી લઇ આવો.

થોડી વાર પછી એ મનુષ્ય મઢૂલી ઉપરથી નીચે ઊતર્યો અને ફાટેલા જૂના ભગવા વસ્ત્રમાં બાંધેલું એક પુસ્તક બધાની સમક્ષ રજૂ કર્યું. સબસુખરામના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ. એ પુસ્તકને જોતાં વારજ બંસીધરની આંખમાંથી આંસુનાં બે ચાર ટીપાં પડ્યાં. થોડી વાર સુધી એ પુસ્તક સામું એકીટશે જોઇ રહ્યા પછી તેમણે મામાને કહ્યું: "મામાજી, આજથી મારો રોગ અને આપની ચિંતા એકદમ દૂર થઇ ગયાં."

આશ્રમના વિદ્વાન યોગી જે અત્યાર સુધી આ બનાવને બાળવિનોદ ગણીને બેપરવાઈથી ચૂપચાપ જોઇ રહ્યા હતા, તે હવે પુસ્તકને ઓળખ્યા પછી બાળકનો સઘળો વૃત્તાંત સબસુખરામને પૂછવા લાગ્યા.

બાળકની અદ્ભુત વાર્તા સાંભળ્યા પછી યોગીરાજે તેના મામાને કહ્યું: "આજ તમે જે કાંઇ જોયું છે તેથી આપને જેટલું આશ્ચર્ય ઊપજે છે તેટલુંજ મને પણ ઊપજે છે. હવે હું આ આશ્ચર્યકારી ઘટનાનું મૂળ વૃત્તાંત તમને સંભળાવું છું. તે સાંભળ્યા પછી તમારું આશ્ચર્ય ઊલટું વધશે. આ પવિત્ર યોગાશ્રમના સ્વામી જેમની ગાદીની સેવા આજકાલ હું કરી રહ્યો છું, તે મારા ગુરુદેવ ઘણા પુણ્યાત્મા સાધુ હતા. તેમના તપનો પ્રભાવ સર્વ કોઇને જાણીતો છે. ત્રણ વર્ષ કરતાં થોડાક અધિક સમય ઉપર તેમણે પાર્થિવ શરીરનો ત્યાગ કરીને આ યોગાશ્રમ સાથેનો સંબંધ દૂર કર્યો છે.

શરીર ત્યાગ કરતાં અગાઉ થોડાક વખત પૂર્વે ગુરુદેવે મને પોતાની પાસે બોલાવીને કહ્યું હતું કે, 'ઉપર મઢૂલીમાં મારું ગીતાનું પુસ્તક રાખ્યું છે તે લઈ આવ એટલે મારું બધું દુઃખ મટી જશે. એ પુસ્તકને એકવાર મારી પાસે લાવો, એમાંજ મારું સર્વસ્વ છે. સંસારમાંથી પાર ઊતરવાનો ઉપાય એમાંજ છે.' ગુરુદેવની આજ્ઞા-

નુસાર અમે મઠમાં બધે એ પુસ્તકની શોધ કરી પણ કહીં પત્તો ન લાગ્યો. અમે લાચાર થઇને એ વાત ગુરુદેવને જણાવી. ગુરુદેવનું મુખ એ સમાચાર સાંભળતાં વારજ ઊતરી ગયું, કંઠ સુકાઇ ગયો, નેત્ર બંધ થઈ ગયાં અને થોડીકજ વારમાં તેમની જીવનલીલા સંવરણ થઇ ગઈ. અંત સમયના તેમના અંતિમ શબ્દો એજ હતા કે, હાય! મારું પુસ્તક! એ શબ્દો અને એ વખતનો તેમનો ભાવ હું હજુ વીસરી ગયો નથી. આજ તમારા ભાણેજનો આ અપ્રાપ્ત પુસ્તક ઉપર આટલો બધો પ્રેમ અને વિશ્વાસ જોઇને મને ખાતરી થઈ ગઈ છે કે, અમારા મહાત્મા ગુરુદેવના પવિત્ર આત્માએ આ બાળકના શરીર સાથે સંબંધ બાંધ્યો છે. પૂર્વજન્મમાં એજ અમારા ગુરુ હતા એમાં હવે મને સંશય રહ્યો નથી. અંતસમયે જેવી મતિ હોય છે તેવી ગતિ થાય છે, એ વાત સૌ કોઈ જાણે છે. હવે પરમેશ્વર તમારું કલ્યાણ કરશે. યતિરાજનો મનોરથ સિદ્ધ થશે. ઈશ્વર તેમને લાંબું આયુષ્ય આપે. તેમનો ઘણા સમયનો રોગ આજથી નાશ પામશે એમાં સંદેહ નથી, પણ એટલી ખાતરી રાખજો કે, આખરે આ બાળક મારા પરમગુરુના માર્ગનું—સંન્યાસનું અનુસરણ કરશે.”

યોગીનાં વાક્યો સાંભળીને બધાંને હર્ષ થયો પણ માતાને દુઃખ થયું કે, હાય! પુત્ર જીવશે એ તો સારી વાત, પણ ઘેર વહુ લાવવાના અને છોકરાનાં છોકરાંઓને રમાડવાના મારા કોડ પૂરા નહિ થાય.

સ્વામી વિશુદ્ધાનંદજીના બાલ્યજીવનને લગતી આ વાત ઘણાને કપોલકલ્પિત લાગશે. પરંતુ સાદાઇને સર્વદા પસંદ કરનારા અને નિરભિમાન જીવન વ્યતીત કરનારા, સ્વામીજી મહારાજ પોતાને મુખે ઉત્તરાવસ્થામાં આ વાતનો ઉલ્લેખ કરતા હતા તથા તેમના સમકાલીન અનેક મનુષ્યો તેની યથાર્થતાની સાક્ષી આપતા હતા.

એટલી વાત નિર્વિવાદ છે કે એ યાત્રા કરી આવ્યા પછી બા-

ળક બંસીધરની તબિયત સુધરી ગઇ અને તેના આરોગ્ય સંબંધી તેના મામાની ચિંતા દૂર થઈ ગઈ.

(૪)

સ્વામીજીના મામા સબસુખરામે પાંચ વર્ષની વયે તેમને નિશાળે બેસાડ્યા અને એ કલ્યાણીની પાઠશાળામાં મરાઠી અને ફારસી ભણવા લાગ્યા. પાછલી વયમાં જેવી રીતે તેમને પંડિત રાઘવેન્દ્રાચાર્ય અને મહાત્મા ગૌડસ્વામી જેવા ગુરુ મેળવવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું, તેવી રીતે તેમને નાનપણમાં પણ એક સુયોગ્ય શિક્ષક મળ્યા હતા. એ એક મહારાષ્ટ્રીય બ્રાહ્મણ હતા. તેમની ઉંમર એંશી વર્ષની હતી, પણ કર્તવ્યપાલનમાં જુવાન પુરુષના જેટલા ઉત્સાહી હતા. પાઠશાળામાં એ ભટ્ટજીના નામથી પ્રસિદ્ધ હતા.

એક તો સ્વામીજી બચપણથીજ નીડર અને તોફાની સ્વભાવના હતા, તેમાં વળી એ નિશાળમાં મુસલમાન શિક્ષકોને વારે ઘડીએ નીચા નમીને સલામ કરવાનો રિવાજ હતો તેના ઉપર તેમનો પૂરો તિરસ્કાર હતો; એ કારણને લીધે, ‘મકતબ’ (ગામઠી નિશાળ) ના મુસલમાન શિક્ષકો તેમના ઉપર ઘણુંજ ચિડાતા. સ્વામીજીની શ્રદ્ધાભક્તિ કેવળ ભટ્ટજી ઉપર હતી. બીજા શિક્ષકો ભટ્ટજી આગળ જઇને તેમની ફરિયાદ કરતા કે, આ વિદ્યાર્થી ફક્ત તમારો પાઠ ગોખે છે અને બીજા વિષયો ઉપર ધ્યાન આપતો નથી; એ ઉપરથી ભટ્ટજી પોતાની રૂબરૂ બીજા વિષયોમાં એમની પરીક્ષા લેવરાવતા તો એમનો નંબર ઊંચોજ આવતો. સ્વામીજીની બુદ્ધિ તથા સ્મરણશક્તિ એટલાં તીવ્ર હતાં કે, એક વખત શીખેલો પાઠ એમને બહુ સારી પેઠે યાદ રહી જતો. એ ઉપરથી પ્રસન્ન થઈ જઇને ગુરુજીએ એમનું નામ બંસીધરને બદલે શ્રુતધર અર્થાત્ સાંભળેલી વસ્તુઓને ધારણ કરનારો પાડયું હતું.

વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં મંજૂર કરેલાં પાઠ્યપુસ્તકોના અભ્યાસ

કરતાં રમવાકૂદવામાં તથા પુરાણુની કથાઓ સાંભળવામાં સ્વામીજીનું ચિત્ત વધારે ચોંટતું, પુરાણુ સાંભળવા એ ભટ્ટજીને ઘેર ઘણીવાર જતા અને તેમને અનેક પ્રકારના પ્રશ્નો પૂછતા. કોઇ કોઇ વાર તો એવા ગૂંચવાડાભરેલા પ્રશ્નો કરતા કે, જેનો ખુલાસો કરવાનું ભટ્ટજીને માટે અઘરું કામ થઇ પડતું. ભટ્ટજી તેમની જિજ્ઞાસાવૃત્તિ અને તીવ્રિ બુદ્ધિની અત્યંત પ્રશંસા કરીને આશીર્વાદ આપતા કે, બેટા! શાસ્ત્રાર્થમાં તને કોઇ નહિ જીતી શકે.

સંવત ૧૮૮૫ માં સ્વામીજીની ઉંમર સાત વર્ષની હતી, ત્યારે તેમના પિતા સંગમલાલજીનો સ્વર્ગવાસ થયો. કાળની કુટિલતાથી સ્વામીજી બાલ્યાવસ્થામાં પિતૃહીન થઈ ગયા! હાય! જે પિતાએ પુત્રપ્રાપ્તિની ખાતર કેટલીએ જાતનાં વ્રત અને પુણ્યદાન કર્યાં હતાં, તે પિતા પોતાના પુત્રનો પ્રતાપ દેખવા સુધી જીવતાં ન રહ્યા. જે મનમાં ને મનમાંજ બાળક બંસીધરની શુભ કામના કરી રહ્યા હતા તથા તેનાદ્વારા સુખની આશા રાખી રહ્યા હતા, તે સંગમલાલ પુત્રનું સુખ જોયા વગરજ આ સંસારમાંથી જતા રહ્યા!

પતિવ્રતા યમુનાદેવીની ઇચ્છા પતિની સાથે સતી થઈ જવાની હતી, પણ સંગમલાલે પહેલેથીજ ચેતી જઇને મરતી વખતે પત્નીને કહ્યું હતું: "પ્રિયે! આજ આપણો અંતિમ મેળાપ છે, આજ સુધી તેં મારી સઘળી આજ્ઞાઓનું પાલન કર્યું છે, તો શું હવે મારી એક છેલ્લી આજ્ઞાનું પાલન નહિ કરે?"

યમુનાએ આજ્ઞાપાલન કરવાનું વચન આપ્યું એટલે તેમણે કહ્યું: "સ્ત્રીનો ખરો ધર્મ પતિની આજ્ઞાનું પાલન કરવું એજ છે. ચિતા પર ચડીને બળી મરવું એ એટલું બધું અઘરું કામ નથી; પરંતુ જીવતાં રહીને પતિની ઇચ્છાનુસાર કામ કરતાં રહેવું અને દુનિયાની અનેક લાલચોથી દૂર રહેવું એ વધારે કઠિન કામ છે. તું ચિતા ઉપર બેસીને મારી સહગામિની થવા માગે છે એ ઘણા હર્ષની વાત છે. એ સ્વર્ગ પણ શા કામનું કે જ્યાં તારાજેવી પતિ-

વ્રતા સ્ત્રી સાથે ન હોય ? પરંતુ વિચાર કર કે આપણો પુત્ર હજુ બાળક છે. એનો વિચાર કરવો જોઇએ. આપણા મરી ગયા પછી એનું કોણ પાલન કરશે ? માટે મારો આગ્રહ છે કે, તારે સહમરણનો સંકલ્પ છોડી દેવો અને પાંડુપત્ની કુંતીની માફક સંતાનપાલન કરીને તારા પતિવ્રતધર્મનો નિભાવ કરવો.

આ આજ્ઞા ઘણી કઠોર હોવા છતાં પણ યમુનાદેવીએ તેનું પાલન કર્યું. પરંતુ સ્વામીવિયોગથી યમુનાની દશા તદ્દન બદલાઈ ગઈ. સંસારના કોઇ પણ સુખ ઉપર તેનું ચિત્ત ચોંટતું નહિ. ખાવાપીવાનું પણ તેણે ઓછું કરી દીધું. આ પ્રમાણે શોકગ્રસ્ત રહેવાથી તેનું શરીર ઘસાવા લાગ્યું અને પતિના મૃત્યુ પછી ત્રણ વર્ષે એટલે કે સ્વામી વિશુદ્ધાનંદજીની અગિયાર વર્ષની અવસ્થામાં તેણે પણ સ્વર્ગનો રસ્તો લીધો. વિશુદ્ધાનંદ હવે તદ્દન અનાથ થયા. માતાના પ્રેમને લીધે પિતાના મૃત્યુનો ઘા એમને વિશેષ નહોતો લાગ્યો, પણ સ્નેહાળ માતાનું મૃત્યુ તેમને અસહ્ય દુઃખનું કારણ થઈ પડ્યું. તેમણે ઘણોજ વિલાપ કર્યો; એટલુંજ નહિ પણ કેટલાક દિવસ ખાધું પણ નહિ. પિંડદાન કરતી વખતે એમનું હૃદય ઘણુંજ ભરાઇ આવતું અને મામા ઘણુંએ સમજાવતા તોપણ રુદન બંધ કરતા નહિ.

મામા–મામીનો પ્યાર બંસીધર ઉપર મૂળથીજ વધારે હતો. બહેનબનેવીના મૃત્યુ પછી તેમણે એ પ્રેમને પરાકાષ્ઠાએ પહોંચાડી દીધો. બંસીધરને લાડ લડાવવામાં તેમણે કોઇ પ્રકારની મણા રાખી નહિ. હવે બંસીધરને રખે ઓછું આવશે એમ ધારીને ભણવાને માટે તેમને ધમકાવવું પણ છોડી દીધું.

તેર વર્ષની ઉંમરે સ્વામીજીના શિક્ષણનો ક્રમ બદલાયો. ફારસી ભણવું છોડી દઈને તેમણે કુસ્તી રમવી, પટા ખેલવા, ઘોડેસવાર થવું આદિ લશ્કરી કામોમાં ચિત્ત પરોવ્યું. એ ઉંમરમાં મરાઠી અને ફારસી ભાષાનું તેમને સારું જ્ઞાન થઇ ચૂક્યું હતું.

આઠ વર્ષની વયે જ્યારે તેમને જનોઇ દેવામાં આવ્યું, ત્યારે ભટ્ટજીએ માત્ર સંધ્યા ભણાવી હતી; પણ પુરાણોનાં આખ્યાનોની તેમના હૃદય ઉપર ઘણી સારી છાપ પડી હતી. ભગવદ્ભક્ત ધ્રુવ, પ્રહ્લાદ આદિની કથા અને પુણ્યશ્લોક નળ અને યુધિષ્ઠિર આદિ રાજાઓનો ઇતિહાસ એ ઘણા પ્રેમથી સાંભળ્યા કરતા હતા.

અમે આગળ જણાવી ગયા છીએ કે, સ્વામીજીના મામા પંડિત સબસુખરામ કલ્યાણીના નવાબને ત્યાં સારા અધિકાર ઉપર હતા, નવાબની તેમના ઉપર ઘણી કૃપા હતી. એનું કારણ એ હતું કે સબસુખરામ ઘણા કાર્યકુશળ હતા. એક વખતે હૈદરાબાદના નિઝામે કલ્યાણીના નવાબ ઉપર ઘણા નારાજ થઇને તેમને બિદરના કિલ્લામાં કેદ કર્યા હતા, તે વખતે સ્વામીભક્ત સબસુખરામે પોતાની બુદ્ધિમત્તા અને કાર્યદક્ષતાથી તેમને છોડાવ્યા હતા. આ કારણથી નવાબ તેમનો ઘણો ઉપકાર માનતા હતા.

એ વખતમાં જો કે દક્ષિણમાં પહેલાંના જેવો ઉપદ્રવ રહ્યો નહોતો. અભાગિયા બાજીરાવનો પ્રતાપ બિઠુરમાં શાંત થઇ ચૂક્યો હતો અને પિંઢારાઓ પણ અંગ્રેજી રાજ્યની જ્વાળામાં ભસ્મ થઈ ચૂક્યા હતા; તોપણ હાલના ભારતવર્ષમાં અને એ સમયના ભારતવર્ષમાં ઘણો ફેર હતો. એ વખતે બધા લોકો શરીર ઉપર હથિયાર બાંધતા હતા અને મરવા–મારવાથી બીતા નહોતા. અગ્નિ બુઝાઈ ગયો હતો પણ તેની ઉષ્ણતા કાયમ હતી. એજ કારણને લીધે પટા રમવા, હથિયાર ચલાવવાં અને ઘોડેસવાર થવું એ બાબતના જ્ઞાનને લોકો આવશ્યક ગણતા હતા. એ વખતના વિચારને અનુસરીને સ્વામીજીએ પણ એ બધા બળ અને પરાક્રમવર્ધક વ્યવસાયોનું અવલંબન કર્યું.

કલ્યાણીના નવાબ મોહનાશાહને બે ભત્રીજા હતા. એકનું નામ મેહદીહુસેન અને બીજાનું નામ બબરહુસેન. તેમની ઉંમર પણ સ્વામીજીના જેવડીજ હતી અને તેમને પણ ઘોડા દોડાવવાનો

ઘણો શોખ હતો. સબસુખરામના પ્રયત્નથી સ્વામીજી એ રાજ-કુમારોના સાથી નિમાયા. ત્રણે જણા સાથેજ ભણતા અને સાથેજ ઘોડા દોડાવવા જતા. સ્થિતિમાં ઘણો ભેદ હોવા છતાં પણ તેમનામાં બાલ્યાવસ્થાની નિર્દોષતા અને સરળતાને લીધે અન્યોન્ય અત્યંત પ્રેમ બંધાઇ ગયો હતો. તેઓ પરસ્પર સંપીને રહેતા અને ઘણા આનંદમાં દિવસ નિર્ગમન કરતા.

(૫)

સ્વામી વિશુદ્ધાનંદજી અને બે નવાબજાદાઓ એકજ શિક્ષકના હાથ તળે શિક્ષણ મેળવતા હતા, તોપણ સ્વામીજીએ પોતાની સ્વાભાવિક તીવ્ર બુદ્ધિથી શ્રેષ્ઠતા મેળવી. જે વિષયો નવાબજાદા-ઓની સમજમાં આવતા નહિ, તે વિષયો સ્વામીજીને ઘણી સહેલા-ઇથી હૃદયગત થઇ જતા.

શસ્ત્રપરીક્ષા વખતે સ્વામીજીનું નિશાન કદી ખાલી જતું નહિ. એજ પ્રમાણે ઘોડાની શરતમાં પણ સ્વામીજીનો સાધારણ ઘોડોજ એ નવાબજાદાઓના કીમતી ઘોડાઓ કરતાં આગળ નીકળી જતો. ઊંચી દીવાલોને ઓળંગી જવી એ તો એમને મનથી સાધારણ વાત હતી. પટાબાજી અને તીરંદાજીમાં પણ એ નિપુણ હતા. એમની એ બધા વિષયોમાં નિપુણતા જોઇને તેમનો સમવયસ્ક મિત્ર બબર-હુસેન મનમાં ને મનમાં બળી મરવા લાગ્યો. કોઇ પ્રકારે વિશુદ્ધા-નંદજીને નીચું જોવા વારો લાવવાને એ લાગ ખોળવા લાગ્યો. એણે પોતાના મોટા ભાઈ મેહદીહુસેનને પણ એ પ્રપંચમાં સામેલ થવા કહ્યું, પણ ગુણગ્રાહી મેહદીહુસેને ભાઈના અનર્થકારી વિચારોને પુષ્ટિ ન આપી; એટલુંજ નહિ પણ તેને પુષ્કળ ધમકાવ્યો. મેહદી-હુસેન સ્વામીજીના ગુણોનો સર્વદા આદર કરતો હતો અને તેમને પોતાના નોકર તરીકે ન ગણતાં મિત્ર ગણતો હતો. બબરહુસેનનું આચરણ એથી ઊલટું હતું. પરંતુ ઉદાર દિલના સ્વામીજીએ તેની નારાજીની જરા પણ પરવા કરી નહિ.

એજ અરસામાં નવાબના કોઇ મિત્રે એક સુંદર અરબી ઘોડો નવાબને ભેટ આપ્યો હતો. એવું કહેવાય છે કે એનું મૂલ્ય પાંચ હજાર રૂપિયા કરતાં વિશેષ હતું. જોનારા લોકો તેના સૌંદર્ય અને ગુણોની પ્રશંસા કરતા હતા. નવાબની ઇચ્છા એ ઘોડા ઉપર સવાર થઇને સહેલ કરવા જવાની થઈ; પરંતુ ઘોડાનું તોફાન જોઇને એમને ફિકર ઊપજી કે, રખે આ બદમાસ ઘોડો ક્યાંય પાડી ન નાખે! એ શંકાથી એમણે પ્રથમ એ ઘોડાને ચાબુકસવારની પાસે મોકલ્યો અને હુકમ આપ્યો કે, "એને સીધો કરીને દરબારમાં હાજર કરો."

ઇનામનો લાલચુ ચાબુકસવાર ઘોડા ઉપર સવાર થયો કે થોડી-વારમાં એ તોફાની ઘોડાએ તેને નીચે પાડી નાખીને હાડકાં ખોખરાં કર્યાં. એટલું સારું થયું કે બિચારાનો પ્રાણ બચી ગયો અને વિશુદ્ધાનંદજીની મદદથી એ નાસી જતો ઘોડો પકડવામાં આવ્યો. એમણે ચાબુકસવારને કહ્યું: "મિયાં, આ ઘોડાને જરા મારે સ્વાધીન કરો અને પછી જુઓ એની બદમાસી નીકળી જાય છે કે નહિ, હું એકજ ચક્કરમાં એને ઠેકાણે લાવીશ." ચાબુ-કસવાર એમને સારી પેઠે ઓળખતો હતો અને ઘોડો ફેરવવામાં તેમની કેટલી દક્ષતા છે તે જાણતો હતો, એટલે તેણે વગરસંકોચે ઘોડો તેમના હાથમાં સોંપી દીધો. બંસીધર ઘોડેસવાર થઇને ખૂબ દોડાવવા લાગ્યા; થોડી વાર પહેલાં જે મસ્તાની ઘોડો પોતાની મસ્તી આગળ વાયુને પણ તુચ્છ ગણતો હતો, તે હવે સ્વામી-જીના ચાબુકથી સીધો દોર થઈ ગયો. દૈવસંયોગે નવાબજાદા બબરહુસેનનું ત્યાં આવવું થયું અને નવાબના ઘોડા ઉપર બંસીધ-રને બેઠેલા જોઇને તેના ચિત્તમાં ઇર્ષાનો અગ્નિ ઉત્પન્ન થયો.

અશ્વવિદ્યામાં નિપુણ સ્વામીજીએ ઘોડાને ખૂબ ચક્કર લેવડાવ્યાં. તેના શરીરમાંથી જેમ જેમ પરસેવો નીકળતો ગયો, તેમ તેમ તેની ચપળતા દૂર થતી ગઇ. જ્યારે જોયું કે, એ હવે ઠીક થઇ

ગયો છે અને હવે તોફાન નહિ કરે, ત્યારે તેને ચાબુકસવારને સોંપી દીધો. ચાબુકસવાર બંસીધરનો ઉપકાર માનીને ઘોડાને અશ્વશાળામાં લઈ ગયો અને દરરોજના નિયમ પ્રમાણે એને ઘાસ-દાણો આપ્યો તથા સેવાશુશ્રૂષા કરી; પરંતુ દૈવસંયોગે એજ રાતના ઘોડો અકસ્માત્ માંદો પડી ગયો અને તડફી તડફીને રાતમાંજ તેણે પ્રાણત્યાગ કર્યો.

આવા મૂલ્યવાન ઘોડાના મૃત્યુથી નવાબને ઘણો શોક થયો. એનું કારણ તપાસતાં એમને બબરહુસેન મારફત ખબર પડી કે, બંસીધર એને ખૂબ વેગથી દોડાવી રહ્યા હતા અને તેમના અતિ-શય મારથીજ ઘોડો મરણ પામ્યો છે. બંસીધરને બોલાવવામાં આવ્યા અને જુબાની લેવામાં આવી. સત્યવાદી બંસીધરે બધી વાત સાચેસાચી કહી દીધી અને અંતમાં વિનતિ કરી કે, "હજૂર! ઘોડાએ તબેલામાં આવ્યા પછી ઘાસદાણો ખાધો છે. જો એણે ઘાસદાણો ન ખાધો હોત તો એના મૃત્યુનો અપરાધ મારે માથે આવી શકત. હવે મને અપરાધી ગણવો એ વાજબી નથી." પણ તેમની આ વિનતિ ઉપર કોઇએ ધ્યાન ન આપ્યું. તેમને અપરાધી ગણીને બેડીઓ પહેરાવવામાં આવી.

સ્વામીજીના મામા સબસુખરામ એ વખતે કોઇ સરકારી કામસર હૈદરાબાદ ગયા હતા. એ પાછા ન આવ્યા ત્યાં સુધી બંસીધરને કેદમાંજ રહેવું પડયું. સ્વામીજીને હવે બબરહુસેનના પ્રપંચની ખબર પડી. અત્યાર સુધી એ તેને પોતાનો મિત્રજ ગણતા હતા. આ બનાવથી તેમની આંખ ઊઘડી ગઇ, તેમને જણાયું કે રાજપુત્ર અને પ્રજામાં ભેદ છે. આ અસાર સંસારમાં બધા સ્વાર્થી લોકોજ વસે છે.

આખા દિવસના ભૂખ્યા તરસ્યા સ્વામીજી જેમ જેમ પોતાની ઉપસ્થિત દશાનો વિચાર કરતા હતા, તેમ તેમ તેમની મર્મવેદના

વધતી જતી હતી. તેમના મનમાં સંસારનો ત્યાગ કરીને એક માત્ર જગદીશ્વરના ચરણની સેવા કરવાના વિચાર ઉત્પન્ન થતા હતા. આ સમયમાં ગુરુને મોંએ સાંભળેલાં ધ્રુવ, પ્રહ્લાદ વગેરેનાં આખ્યાનોનું સ્મરણ કરીને પોતાના જીવને ધીરજ આપતા હતા.

બીજે દિવસે સબસુખરામે આવીને એમને છોડાવ્યા; પરંતુ સ્વામીજી કેદખાનામાંથી છૂટીને ઘેર જવાને બદલે ભટ્ટજીને ત્યાં પહોંચ્યા. પણ અફસોસ, એમનો પણ મેળાપ ન થયો !!! એજ દિવસે વૃદ્ધ મહાત્મા ભટ્ટજીનો અચાનક પરલોકવાસ થયો હતો; સ્વામીજી તો પોતાના દુઃખી ચિત્તને શાંત કરવા અત્રે આવ્યા હતા, પણ તેમને તો ઊલટા દુઃખદાયી સમાચાર સાંભળવા પડયા ! ભટ્ટજીના મૃત્યુએ તેમના ચિત્ત ઉપર દાઝયા ઉપર ડામના જેવી અસર કરી. પિતાના મરણ વખતે જેમણે અશ્રુપાત કર્યો નહોતો, તે બંસીધર આજ કૃપાળુ શિક્ષકના મૃત્યુથી કપાળ કૂટી કૂટીને રોયા !

કલ્યાણીમાં તેમના ઘરથી થોડેક દૂર એક ‘ મહાદેવ વાવડી ’ હતી. એ વાવ ઉપર મહાદેવજીનું મંદિર હતું. સુંદર સઘન વૃક્ષોની છાયાથી ત્યાંનું દૃશ્ય ઘણું મનોહર લાગતું હતું અને તેનું જળ પણ તેની સ્વચ્છતા અને ઉત્તમતા માટે પ્રસિદ્ધ હતું. ભટ્ટજીને ઘેરથી સ્વામીજી એ વાવડી આગળ પહોંચ્યા. વાવડી ઉપર આવીને તેમણે સ્નાન કર્યું અને ભટ્ટજીના આત્માને જલાંજલિ આપીને પોતાના સંતપ્ત હૃદયને શીતલ કર્યું.

રાત ત્રણચાર ઘડી વીતી ચૂકી હતી. ચૈત્રની ચાંદની રાતમાં આઘેની વસ્તુઓ પણ સ્પષ્ટ દેખાતી હતી. એ વખતે વૃક્ષોની ઘટામાંથી એક મીઠો સ્વર આવી રહ્યો હતો. સ્વામી વિશુદ્ધાનંદ એ વૃક્ષ તરફ એકીટશે ઉત્સુક નજરે જોઇ રહ્યા હતા. થોડી વાર પછી જોયું કે એક હૃષ્ટપુષ્ટ, કોપીનધારી, સંન્યાસી ગાતો ગાતો વાતાવરણને ગંભીર બનાવતો એમની તરફ ચાલ્યો આવે છે.

(૬)

બંસીધર એ સંન્યાસીને જોઇને મુગ્ધ થઇ ગયા. તેમના મનમાં નવાબના આચરણથી તથા ભટ્ટજીના મરણથી વૈરાગ્ય સંબંધી જે વિચારો ઉત્પન્ન થયા હતા, તેને વિશેષ પુષ્ટિ મળી. એમણે સાધુની પાસે જઇને ભક્તિપૂર્વક પ્રણામ કર્યા.

સાધુએ તેમને આશીર્વાદ આપી પૂછ્યું: "કહો બચ્ચા! શું જોઇએ છે?"

બંસીધરે કહ્યું: "સંન્યાસ."

બંસીધરના મુખમાંથી સંન્યાસનું નામ સાંભળીને સાધુને ઘણું આશ્ચર્ય થયું અને તેમણે થોડી વાર સુધી તેમની તરફ જોઇને પૂછ્યું: "યુવાવસ્થામાં સંન્યાસ લેવાની ઇચ્છા શા સારુ થઇ?"

બંસીધર—સાંસારિક દુઃખોને જોવાથી.

સાધુ—સંન્યાસ લઇને પણ સંસાર સિવાય બીજે ક્યાં નાસી જશો?

બંસીધર—ત્યારે શું કરું? તમેજ બતાવો કે સંસારનાં દુઃખ અને કલેશ કેવી રીતે દૂર થાય?

સાધુ—વાસનાનો ક્ષય થવાથી.

બંસીધર—વાસના કેવી રીતે ક્ષય પામે?

સાધુ—બ્રહ્મજ્ઞાનથી.

બંસીધર—એનો ઉપાય શો છે?

સાધુ—ભગવાનની કૃપા.

બંસીધર—ભગવાનની કૃપા કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય?

સાધુ—સારાં કર્મોથી.

બંસીધર—ત્યારે બતાવો કે મારે કેવા પ્રકારનાં સત્કર્મો કરવાં જોઈએ?

બંસીધરની જિજ્ઞાસા જોઇને મહાત્મા અતિ પ્રસન્ન થઈ ગયા

અને કહ્યું કે, "વત્સ ! તું હજુ સંન્યાસનો અધિકારી થયો નથી. તારી આકૃતિ ઉપરથી મને ખાતરી છે કે તું બ્રહ્મચારી છે. પરંતુ જ્યાંસુધી વિધિપૂર્વક બ્રહ્મચર્ય ગ્રહણ કરવામાં ન આવે અને ગુરુકુળમાં વાસ કરીને વેદાદિ શાસ્ત્રોનું અધ્યયન ન થાય, ત્યાંસુધી બ્રાહ્મણ બીજા આશ્રમોનો અધિકારી થતો નથી. બ્રાહ્મણનું પરમ તપ વેદાધ્યયન છે. એનાથીજ ભગવાન પ્રસન્ન થાય છે. વર્ણાશ્રમધર્મનું રક્ષણ કરવા સારુજ ભગવાન અવતાર લે છે." એટલું કહીને મહાત્મા એકદમ ઊભા થઇ ગયા અને ઘણા પ્રેમપૂર્વક બંસીધરના શિર ઉપર હાથ મૂકીને બોલ્યા: "લે, હવે હું જાઉં છું. આજ તને જે ઉપદેશ આપ્યો છે તે ભૂલી જતો નહિ. હું તને યોગ્ય સમયે નાશિક અને હરદ્વારમાં મળીશ. ભગવાન તારી મંગળ કામના પૂર્ણ કરશે"

એટલું કહીને એ સાધુ એકદમ ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. ઉતાવળમાં બંસીધર એ સાધુનું નામ, ઠામ કે સંપ્રદાય આદિ કાંઇ પણ પૂછવું ભૂલી ગયા.

સ્વામીજી આ ઘટનાનો વિચાર કરતા બેસી રહ્યા હતા, એવામાં તેમના મામા સબસુખરામ તેમને શોધતા શોધતા એ સ્થાને આવી પહોંચ્યા. મામાને જોતાં વાર કાંઇ પણ આનાકાની કર્યા વગર બંસીધર ઘેર ગયા. ઘેર ગયા પછી બંસીધરે બહુ શોક-વિલાપ કર્યો નહિ, પણ પ્રસન્નતાપૂર્વક બધાની સાથે ભોજન કરી અશ્વ સંબંધી બધી હકીકત કહી સંભળાવી પોતાની નિર્દોષતા સાબિત કરી આપી. પોતાના એકાંતમાં ચાલ્યા જવા સંબંધે ખુલાસો કરતાં જણાવ્યું કે, "મને નવાબ સાહેબના આચરણથી ખેદ થયો નથી, ભટ્ટજીના મરણથી ખેદ થયો છે. સંસારનો સંબંધ અનિત્ય છે. થોડાકજ વખત ઉપર જે ગુરુ અમને પુત્રની પેઠે ભણાવતા હતા અને પિતાની સમાન ઉપદેશ આપતા હતા તે ભક્તિભાજન, દેવતુલ્ય અધ્યાપક ભટ્ટજી હવે કયાં ગયા ? મામાજી ! મરી ગયેલા મનુષ્યોને કોઇથી

મળી શકાય છે? જો એમ થતું હોત તો હું અવશ્ય આજ સ્વર્ગમાં જઈને ગુરુજીનાં દર્શન કરત અને સાથે સાથે પરમ પુણ્યશાળી મારાં પૂજ્ય માતપિતાને પણ મળી શકત.

આ શબ્દોથી તેમનાં મામામામીનાં હૃદયમાં પણ શોક તાજો થઈ આવ્યો. થોડી વાર એ સ્થળે તદ્દન નિઃસ્તબ્ધતા પ્રવર્તી રહી. આવી વાતથી બંસીધરના હૈયામાં રખે ઊંડો ઘા લાગે, એવી શંકાથી મામાએ બીજા આનંદના વિષયોની વાતચીત ઉપાડી. બુદ્ધિમાન બંસીધર પણ એમની સાથે વાર્તાલાપમાં હર્ષપૂર્વક શામિલ થયા. એ દિવસે અડધી રાત આમોદપ્રમોદમાં વીતી ગઈ.

× × × ×

બંસીધરની સાથે હસતા હસતા સબસુખરામ સૂઈ રહ્યા હતા. એમને શી ખબર હતી કે આજનું હસવું છેવટનું છે! આખી જિંદગીમાં ફરી કદી ભાણેજનું મોં જોવા નહિ મળે! એકજ કાળમાં અને એકજ દેશમાં રહેવા છતાં પણ ફરીથી બંસીધરનાં દર્શન નહિ થાય?! આજ સૂર્યોદય થતાંની સાથેજ તેમને પ્રકાશને બદલે (બંસીધરનાં અભાવથી) સર્વત્ર અંધકારજ દીસશે! શાક્યસિંહનાં દર્શન તો એમના પરિવારને બુદ્ધ થયા પછી થયાં હતાં, સ્વામી શંકરાચાર્યની જનની પણ તેમને જોવા પામી હતી, પણ સબસુખરામ! તમે તો બંસીધરનાં સંન્યાસી અવસ્થામાં પણ દર્શન કરીને હૃદય શીતલ નહિ કરી શકો! તેમના પ્રતાપથી વિદ્યાનો પ્રચાર થશે, તેમના યશથી દેશની કીર્તિ વધશે, મોટા રાજા–મહારાજાઓ તેમને ઘેરી લઈને બેસશે, છતાં તમે તેમની પાસે પણ જવા નહિ પામો! પરંતુ ભવિષ્યની એ બધી ઘટનાઓની ખબર કોને પડી છે કે બિચારા સબસુખરામને પડે! ખરું છે કેઃ **न जाने जानकीनाथ प्रभाते किं भविष्यति.**

બધાંને ગાઢ નિદ્રામાં સૂતેલાં જોઈને બંસીધર ધીમેથી પથા-

રીમાંથી ઊભા થયા. એક એક વાર દરેકની પથારી પાસે જઈને ખાતરી કરી કે કોઈ જાગતું નથી. હવે પોતાનો માર્ગ સુગમ જોઈને તેમણે શરીર ઉપરથી વસ્ત્ર ઉતારી નાખ્યાં અને માત્ર કૌપીન ધારણ કરીને સદાને માટે ઘરબહાર નીકળી પડ્યા. જે કલ્યાણી શહેરમાં એમનો જન્મ થયો હતો, જ્યાં માતાપિતાના ખોળામાં બાલ્યજીવન વ્યતીત કર્યું હતું, જ્યાં મામામામીની છત્રછાયામાં સુખથી યૌવનારૂઢ થયા હતા અને જે કલ્યાણી વગર બીજે કહીં ગોઠતું નહોતું, તે સ્વર્ગથી પણ પ્યારી જન્મભૂમિનો ત્યાગ કરતી વખતે બંસીધર જરા પણ રોયા નહિ, તેમજ જરા પણ શોક પ્રગટ કર્યો નહિ. કેવળ કેટલીક વાર સુધી સ્થિર દૃષ્ટિથી એના તરફ જોઇ રહીને મનમાં ને મનમાં કાંઇક વિચારવા લાગ્યા. ત્યાર પછી શિખાસૂત્રધારી, કૌપીન પરિધાન કરેલા બંસીધર એકલા કલ્યાણીની ઉત્તર દિશામાં ચાલ્યા ગયા.

પ્રાતઃકાળમાં ઘરમાં સર્વે માણસોએ જોયું તો બંસીધરની પથારી ખાલી છે. ઘરનાં બધાં માણસો ગભરાઇ ગયાં. સબસુખરામે પહેલાં તો જાણ્યું કે સવારના પહોરમાં ઊઠીને કહીં ગયો હશે, પણ જ્યારે તેમણે તેનાં સર્વ વસ્ત્રોને પથારી આગળ પડેલાં જોયાં ત્યારે તેમના શોકનો પાર રહ્યો નહિ. એમના મનમાં ચિંતા થઇ કે રખે એણે શરમના માર્યા નદી કે તળાવમાં આપઘાત તો નહિ કર્યો હોય? અથવા રીસાઇને જન્મભૂમિ છોડીને બીજે કહીં ચાલ્યો તો નહિ ગયો હોય? એમની મામી તો બંસીધરના ગયાથી વત્સહીન ગાયની પેઠે વ્યાકુળ થઈ ગઇ. તેણે મનમાં વિચાર્યું કે એને બીજે કહીં જવું હતું તો શું કપડાંનો ભાર લાગતો હતો? આપઘાત કરનારો પણ બધાં કપડાં ઉતારીને મરતો નથી. તો પછી આમાં જરૂર કાંઇ બીજોજ ભેદ હોવો જોઇએ.

એટલામાં સબસુખરામને બંસીધરનાં વસ્ત્ર ખોળતાં ખોળતાં એક પત્ર મળી આવ્યો. એ પત્ર નીચે મુજબ હતોઃ—

"મામાજી !

જે પ્રકારે આ ઘરમાં એક દિવસ ખાલી હાથે આવ્યો હતો, તેજ પ્રકારે આજ ખાલી હાથે જાઉં છું. આપ મારે માટે કાંઇ પણ ચિંતા કરશો નહિ, કારણ કે વિશ્વંભર સર્વનો રક્ષક છે. બધાંને સંસારમાંથી ખાલી હાથે જવું છે. તમે મારી શોધ ન કરશો. હું એવા માર્ગમાં જઇ રહ્યો છું કે જેનો વિસ્તાર ઘણો મોટો છે અને જ્યાં ગયા પછી મનુષ્ય પાછો આવતો નથી. આશા છે કે આપ મારી યાત્રાથી અપ્રસન્ન નહિ થાઓ."

આ પત્રથી કોઈના મનનો ખુલાસો ન થયો, કારણ કે એ ઘણો સંદિગ્ધ અને દ્વિઅર્થી હતો. એથી તો એમની શંકાને ઊલટી પુષ્ટિ મળતી હતી કે રખેને છોકરાએ સાહસ કરીને આપઘાત ન કર્યો હોય. સબસુખરામે બંસીધરની શોધમાં ચારે તરફ માણસો દોડાવ્યા. પંદર દિવસ પછી તેમના ગામના એક પ્રતિષ્ઠિત માણસે આવીને કહ્યું કે, "મને બંસીધર મળ્યો હતો, મેં એને પૂછયું કે, તું કયાં જાય છે? ત્યારે એણે જવાબ દીધો કે, 'ઉત્તર દેશમાં જઇને બ્રાહ્મણોચિતકાર્ય કરીશ, બ્રહ્મચારી થઇને વેદ–વેદાંત ભણીશ અને સંન્યાસી થયા પછી વેદાંતશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરીશ. સંસારની માયામાં ફસાઈ રહેવાથી શો લાભ?'"

કહેવાય છે કે, એ સમાચાર લાવનાર પુરુષ સ્વામીજીના સહચરોમાંનો એક હતો. એ કુલકર્ણી જાતિનો બ્રાહ્મણ હતો અને પાછળથી દક્ષિણમાં 'માનકપ્રભુ' નામથી પ્રસિદ્ધિ પામ્યો હતો. આજકાલ એના નામથી એક પંથ પણ ચાલ્યો છે.

આ સમાચાર સાંભળીને બંસીધરનાં કુટુંબીઓને એટલો તો સંતોષ થયો કે, છોકરો જીવતો છે. ભણવા ગયો છે તો કોઇ દિવસ તપાસ કરીને એને શોધી કાઢીશું તથા સમજાવીને ઘેર પાછો તેડી લાવીશું. બંસીધર કલ્યાણીથી નીકળીને પવિત્ર નદી ગોદાવરીના તટ ઉપર વસેલા નાશિક ક્ષેત્રમાં જઇ પહોંચ્યા. ત્યાં આગળ

એ સમયમાં સંસ્કૃતના મોટા મોટા બુદ્ધિમાન વિદ્વાનો વિદ્યમાન હતા. માર્ગમાં એમને ઘણા પ્રકારની અડચણો પણ પડી, પણ એવી અડચણોથી જરાપણ ગભરાયા વગર એ પોતાના સંકલ્પમાં દૃઢ રહ્યા.

એ સમયે એમની ઉંમર લગભગ સત્તર વર્ષની હતી, પણ એમનું સુંદર, ઘાટદાર અને બલિષ્ઠ શરીર જોઇને લોકો એમને પચીસ વર્ષના ધારતા હતા. એ સમયમાં નાશિક ક્ષેત્ર પણ કાંઇક વિલક્ષણતા ધરાવતું હતું. ત્યાં આગળ અનેક પંડિતો અને સંન્યાસીઓ અનેક પ્રકારની વિદ્યાઓનું દાન કરી રહ્યા હતા. હિંદુ રાજાઓ પાસેથી શિષ્યવૃત્તિઓ મેળવીને હજારો વિદ્યાર્થીઓ સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ કરી રહ્યા હતા. અગ્નિહોમની પવિત્ર જ્વાળાઓથી નાશિકનું આકાશ આચ્છાદિત અને સુગંધિત થઇ રહ્યું હતું અને ત્યાંના આશ્રમો બ્રહ્મચારીઓના વેદધ્વનિથી ગુંજી રહ્યા હતા, એજ કારણને લીધે એ સમયમાં નાશિકને લોકો દક્ષિણનું કાશી ગણતા હતા.

એ સમયમાં નાશિક ક્ષેત્રમાં પંડિતસ્વામી પણ વિરાજમાન હતા. પંડિતસ્વામી તેજ પ્રસિદ્ધ યતિરાજ ગૌડસ્વામી છે, જેમના ચરિત્રનું આપણે આગળ અવલોકન કરી ગયા છીએ. વિશુદ્ધાનંદ, વિશ્વરૂપાનંદ આદિ અનેક વિદ્વાન એમનાજ શિષ્ય થયા હતા. એમનું ગુરુએ પાડેલું નામ સ્વામી "તારક બ્રહ્માનંદ સરસ્વતી" હતું, પણ એ સમયે દક્ષિણ દેશના સંન્યાસીઓમાં એમના જેવો વિદ્વાન પંડિત બીજો નહિ હોવાથી લોકો એમને આદરપૂર્વક પંડિતસ્વામીના નામથી સંબોધન કરતા હતા. પ્રારંભમાં સ્વામી વિશુદ્ધાનંદજી એમની પાસે ન ભણતાં નાશિકના એક વિદ્વાન ગૃહસ્થ પાસે વિધિપૂર્વક બ્રહ્મચર્ય ધારણ કરીને વેદ ભણવા લાગ્યા હતા. ત્રણ વર્ષ સુધી નાશિકમાં નિવાસ કરીને તેમણે સંહિતા આદિ કંઠસ્થ કરીને, વ્યાકરણના અભ્યાસમાં ચિત્ત પરોવ્યું. એ વખતની વિદ્યાભ્યાસની પદ્ધતિ પણ સ્વામી વિશુદ્ધાનંદજીના મહાન વિદ્વાન બનવામાં મોટી મદદરૂપ થઈ પડી.

બ્રહ્મચારી બંસીધરજીને સૌથી પ્રથમ અવધૂત મહાત્માના ઉપદેશથી વિદ્યાધ્યયનમાં પ્રવૃત્તિ થઈ હતી. વિદ્યા–ઉપાર્જન કરવાનો ઉદ્દેશ શાંતિ હતો. વિદ્યા ભણીને ધન પ્રાપ્ત કરવાનો વિચાર તો એમણે સ્વપ્નમાં પણ કર્યો નહોતો. વિદ્યાદ્વારા એ કેવળ અનંત શાંતિ પ્રાપ્ત કરવા માગતા હતા.

સ્વામીજીએ જ્યારે સંહિતાને કંઠાગ્ર કરી લીધી, ત્યારે એમના સ્વરપૂર્વક વેદપાઠના શ્રવણથી શ્રોતાજનો ઘણા પ્રસન્ન થતા; એટલુંજ નહિ પણ એમના આત્માને પણ પરમ તૃપ્તિ પ્રાપ્ત થતી અને એ ઇચ્છા કરતા કે, એવો પણ એક શુભ દિન આવશે કે જ્યારે હું વેદમંત્રોનો અર્થ પણ સમજી શકીશ.

એ અરસામાં બંસીધરજીએ અષ્ટાધ્યાયી અને અમરકોષને પણ કંઠસ્થ કરી મૂક્યાં હતાં. કોઇ મોટા પંડિત પાસે વ્યાકરણશાસ્ત્ર ભણવાની એમને અભિલાષા હતી. જો કે દક્ષિણમાં વૈયાકરણ પંડિતોનો અભાવ નહોતો, તોપણ દક્ષિણ દેશ કરતાં ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં એ વખતે સારા વૈયાકરણીઓ રહેતા હતા. કેટલાક સારા દક્ષિણી પંડિતો પણ કાશીવાસ નિમિત્તે ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાંજ રહેતા હતા. એ કારણથી ઈ. ૧૮૪૨ માં બંસીધરે કાશીયાત્રા કરવાનો સંકલ્પ કર્યો અને પોતાના સહાધ્યાયીઓને જણાવ્યું કે, તમારામાંથી કોઇને આવવું હોય તો મારી સાથે ચાલો. પરંતુ કોઈ પણ વિદ્યાર્થી તેમની સાથે જવા તૈયાર થયો નહિ; બલકે ઘણાઓએ તેમના ઉત્સાહને તોડી પાડવાનો યત્ન કર્યો. બંસીધરજી એક દિવસ એકાંત સ્થળમાં બેસીને કાશી જવું કે ન જવું એ સંબંધી ચિંતા કરી રહ્યા હતા, એવામાં અકસ્માત્ 'હર હર મહાદેવ'નો શબ્દ તેમના સાંભળવામાં આવ્યો. એમના ભક્તિપૂર્ણ હૃદયેજ સ્વર પારખીને જાણી લીધું કે, આ સ્વર મારા પૂર્વ પરિચિત પરમહંસજીનો મધુર શબ્દ છે. એ તરતજ આનંદપૂર્વક પરમહંસજીની પાસે ગયા. પરમહંસે પણ દેખતાં વારજ તેમને ઓળખી લીધા. પરમહંસજીને

જ્યારે ખબર પડી કે બંસીધર બીજા વિદ્યાર્થીઓના સંગાથની ખાતરજ કાશી જવાનું મુલતવી રાખે છે, ત્યારે તેમણે મૃદુ હાસ્ય-પૂર્વક કહ્યું: "બેટા! એકલા આવ્યા છીએ અને એકલા જઇશું. તો પછી સંગાથ કોનો જોઇએ? જે કાંઈ કરવું હોય તે કર, હવે અહીં વધારે વાર થોભવું ઉચિત નથી."

પરમહંસ સ્વામી જે પ્રમાણે 'હર હર મહાદેવ' બોલતા બોલતા આવ્યા હતા, તેજ પ્રમાણે ઉચ્ચાર કરતા કરતા પાછા ચાલ્યા ગયા. પરમહંસજી કોણ છે, કયા સંપ્રદાયના છે, તેમનું નામ શું છે, એ બધું જાણવાની વિશુદ્ધાનંદજીને ઘણી ઇચ્છા હતી; પણ પરમહંસજીનું ગમન એટલી ઝડપથી થયું કે તેમની એ ઇચ્છા મનમાં ને મનમાંજ રહી ગઈ.

વિશુદ્ધાનંદજીએ હવે નાશિક છોડવાનો દૃઢ સંકલ્પ કર્યો અને કેટલાક યાત્રાળુઓ ઔરંગાબાદ જતા હતા તેમની સંગાથે પોતે પણ પ્રયાણ કર્યું. થોડે દૂર ગયા પછી એ યાત્રાળુઓને વિશુદ્ધાનંદજી ઉપર શક ગયો કે રખે આ કોઇ ઠગનો ભેદુ તો નહિ હોય. એવી આશંકાથી તેમણે વિશુદ્ધાનંદજીને પોતાની સાથે આવવાની મના કરી અને જણાવ્યું કે, "અમારી મરજી વિરુદ્ધ આવીશ તો તારાં હાડકાં ખોખરાં કરી નાખીશું."

યાત્રાળુઓએ આ પ્રમાણે ધમકી બતાવ્યાથી સ્વામીજી ઇલો-રાની ગુફાની પાસેના 'રોજા' નામના ગામ આગળથી તેમનો સંગાથ છોડી દઇને એકલાજ જવા લાગ્યા. ઇલોરાથી દોલતાબાદ જતાં રસ્તામાં તેમનું શરીર બગડી આવ્યું. જ્વર ઘણા જોરથી ચડી આવ્યો અને દસ્ત પણ ઉપરાઉપરી થવા લાગ્યા. સ્વામીજીએ લોથપોથ થઇ જઇને બૌદ્ધમંદિરના એક ભાંગ્યાતૂટ્યા ખંડેરમાં આશ્રય લીધો અને એ સ્થાનમાં ત્રણ દિવસ સુધી ભૂખ્યાતરસ્યા અચેતન દશામાં પડ્યા રહ્યા. ત્રીજે દિવસે જ્યારે એમને શુદ્ધિ આવી, ત્યારે પાસેના નાળામાંથી પાણી પી આવ્યા અને પાછા

પોતાની ગુફામાં જઇને સૂઈ રહ્યા. તૃષા તો આ પ્રમાણે નિવારણ થઇ જતી હતી, પણ ક્ષુધા નિવારણનો કોઈ ઉપાય નહોતો.

એક દિવસ સંધ્યાકાળે બે હિંદુ વટેમાર્ગુ તેમની પાસે આવ્યા. દેખાવમાં એ ભોળા અને બીકણ જણાતા હતા, પણ ખરું જોતાં પક્કા ઠગ હતા. એ વખતે હિંદુસ્તાનમાં ઠગ લોકોનું ઘણુંજ જોર હતું. એ બે વટેમાર્ગુઓએ ત્યાં આગળ રસોઈ કરી અને એમાંથી થોડીક મીઠાઇ સ્વામીજીને પણ આપી. સ્વામીજીને ભૂખ એટલી બધી લાગી હતી કે, આગળપાછળનો જરા પણ વિચાર કર્યા વગર એ મીઠાઇ સત્વર ખાઇ ગયા. એ વખતે એમને ખબર નહોતી કે આ મીઠાઇમાં વિષ મેળવેલું છે. ઠગ લોકોને મનમાં એવો વહેમ ભરાયો હતો કે આ કોઇ બ્રહ્મચારી નથી, પણ અમારા ત્રાસથી બચવા માટે આવા વેશમાં પ્રવાસ કરનાર કોઇ શેઠિયો, અથવા શેઠિયાનો દૂત છે, એનાં પુસ્તકોની વચમાં જરૂર કાંઇ ધન સંતાડેલું હશે.

ઠગ લોકોએ આપેલા વિષની અસર સ્વામીજીના શરીર ઉપર ઘણી જલદી થઈ. શ્વાસ રૂંધાવા લાગ્યો, કંઠ સુકાવા લાગ્યો અને નેત્ર બંધ થઇ ગયાં. વિષની અસર થયેલી જોઇને પાપીઓએ સ્વામીજીના હાથપગ દોરડાથી મજબૂત બાંધી દીધા તથા મોંમાં ડૂચો માર્યો અને પુસ્તક, વસ્ત્ર વગેરે ઉપાડીને ચાલતા થયા. નિઃસંદેહ સ્વામીજીની પોટલીમાં ધન તો અવશ્ય હતું, પણ એ ધન એવું નહોતું કે જેને ચોર કે ઠગ ચોરી જઈ શકે. એ તો વિદ્યા-રૂપી અમૂલ્ય ધન હતું, કે જેનો ઉપભોગ કેવળ યોગ્ય અધિકારી મનુષ્યજ કરી શકે છે.

ઠગ લોકો તો પોતાના મનથી સ્વામીજીને મારીને ચાલ્યા ગયા પણ વિધાતાની લીલા વિચિત્ર છે. સ્વામીજીને જ્યારે ભાન આવ્યું ત્યારે તે એક સુંદર ઘરમાં કોમળ શય્યા ઉપર પોઢેલા હતા. આ ફેરફાર કેવી રીતે થયો તે એમનાથી કળી શકાયું નહિ. એ વિચા-

રવા લાગ્યા કે આ તે સ્વપ્ન છે કે મગજની નબળાઈનું પરિણામ છે? પરંતુ આસપાસ નજર નાખતાં તેમણે બે પુરુષોને પોતાની પથારીની પાસે બેઠેલા જોયા. એક યુવક હતો અને બીજો વૃદ્ધ હતો. યુવકનો વેશ સૈનિકના જેવો અને વૃદ્ધનો પંડિતના જેવો હતો. સ્વામીજીએ નમ્રતાપૂર્વક એ બે પુરુષોને પૂછ્યું, “ હું ક્યાં છું? અહીંયાં મને કોણ લાવ્યું? આપ કોણ છો?”

યુવકે ઘણા પ્રેમ અને આનંદપૂર્વક કહ્યું: “ આપ દૌલતાબાદમાં છો અને આ અમારું મકાન છે. હું અહીંનો પટેલ છું અને આ વૃદ્ધ પુરુષ અમારા વૈદ્યરાજ છે. આજ ત્રણ દિવસ ઉપર ઇલોરાના રસ્તામાં ધાડ પડી હતી. અડધી રાતનો સમય હતો. ધાડપાડુઓ મુસાફરોનો સરસામાન લૂંટી લઇને આજુબાજુ સંતાઈ ગયા. એ ખબર પહોંચતાં વાર અહીંના અમલદારે થોડાક સિપાઇઓ સાથે લઇને એ ધાડપાડુઓની પૂંઠ લેવાનો મને હુકમ આપ્યો. હું તરતજ એમની શોધમાં નીકળ્યો. ધાડપાડુ લોકો ઘણુંખરું છાપો માર્યા પછી ખંડેરોમાં સંતાઈ જાય છે, એવી ધારણાથી તમે જે ખંડેરમાં પડ્યા હતા ત્યાં હું ગયો. એ વખતે મેં બે જ-ણાને હાથમાં પોટલાં લઇને નાસી જતા જોયા. મેં એમને ધાંટો પાડીને કહ્યું કે, જાન બચાવવા માગતા હો તો ઊભા રહો અને સરસામાન મૂકી દો. પણ એમણે મારા કહ્યાની જરા પણ પરવા ન કરી. લાચાર થઇને મેં તથા મારા સિપાઈઓએ ગોળી ચલાવી અને તેમની જિંદગીનો અંત આણ્યો. મરતી વખતે તેમનામાંના એક ઠગે મને કહ્યું કે, “ આ ખંડેરમાં એક બ્રહ્મચારી પડ્યો છે તેને બચાવો, અમે તેને ઝેર ખવરાવ્યું છે.” એટલું કહેતાં કહે-તામાં તેનો પ્રાણ ચાલ્યો ગયો. હું ઝટપટ ખંડેરમાં ગયો તો આ-પને તરફડિયાં મારતા જોયા. અમને એ વખતે આશા નહોતી કે આપ બચશો! કારણ કે મરણ વખતે જે જે ચિહ્ન મનુષ્યના

શરીરમાં જોવામાં આવે છે, એ બધાં આપનામાં થવા આવ્યાં હતાં. તોપણ પરમેશ્વર ઉપર ભરોંસો રાખીને અમે આપને અહીં આગળ લાવ્યા અને આ વૈદ્યરાજ પાસે ઇલાજ કરાવ્યો. એમણે આપની દવા કરવામાં તન, મન, ધનથી યત્ન કર્યો છે. ઝેરની અસર બિલકુલ કાઢી નાખવા સારુ કેટલીક વખત આપને ઊલટી તથા ઝાડા કરાવ્યા છે. આજ અમને ખાતરી થઇ થઇ છે કે વૈદ્યરાજની મહેનત નિષ્ફળ નહિ જાય. એક બ્રાહ્મણ બ્રહ્મચારીના પ્રાણનું રક્ષણ અમારા હાથે થયું એથી અમને ઘણો આનંદ થયો છે. આપનાં વસ્ત્ર તથા પુસ્તકો આ ઘરમાંજ છે. હવે આપ આ ઘરને પોતાનુંજ ગણીને બધી ચિંતાઓમાંથી મુક્ત થાઓ.”

સ્વામીજીના આ પ્રાણરક્ષકનું નામ ગંગાધરરાવ હતું. એ સ્વધર્મનિષ્ઠ પુરુષને ગૌબ્રાહ્મણની સેવા કરવાનો ઘણો શોખ હતો; એની ઉંમર ફક્ત ત્રીસ વર્ષની હતી. એની સ્ત્રી એક પુત્ર અને એક કન્યા છોડીને મરણ પામી હતી, પણ સંતાનવત્સલ ગંગાધરરાવે બીજી વાર લગ્ન કર્યું નહોતું. ગંગાધરરાવને ત્યાં સ્વામીજી પૂરા બે મહિના રહ્યા. જીવનરક્ષાના પ્રત્યુપકારરૂપે કહો કે આશ્રયદાતા પ્રતિ કૃતજ્ઞતા બતાવવા ખાતર કહો, અથવા મનુષ્ય સ્વભાવમાં સાધારણ રીતે રહેલા પરસ્પર પ્રેમને લીધે કહો; ગમે તેમ કહો પણ એટલું તો ખરુંજ કે સ્વામી વિશુદ્ધાનંદ દોલતાબાદ આવીને મોહજાળમાં ફસાઈ ગયા. જોકે શરીર સારું થયા પછી પોતે માધુકરી વૃત્તિથી ઉદરપોષણ કરતા હતા અને બ્રહ્મચર્યના નિયમનો ભંગ કર્યો નહોતો, તો પણ કર્તવ્યપરાયણતામાં શિથિલતા આવી ગઇ હતી. એક દિવસ સાયંકાળે પોતે કથા વાંચી રહ્યા હતા. આખા દિવસનો થાકેલો ગંગાધરરાવ પોતાની માતા અને સંતાનની સાથે એ કથા સાંભળીને થાક ઉતારી રહ્યો હતો; રાજર્ષિ ભરતનું ઉપાખ્યાન ચાલી રહ્યું હતું. ચક્રવર્તી મહારાજા

ભરત, જેમના નામ ઉપરથી આપણો દેશ ભરતખંડ કહેવાય છે, તે પોતાના સમૃદ્ધિવાન રાજપાટ, તથા પુત્રપુત્રાદિનો ત્યાગ કરીને દયાવશ એક હરણીનું બચ્ચું પાળવાથી કેવી રીતે તપોભ્રષ્ટ થયા હતા એ વિષય ચાલી રહ્યો હતો, સ્વામીજી એ વ્યાખ્યાનને પ્રીતિપૂર્વક સંભળાવી રહ્યા હતા એવામાં એ કથાએ એકાએક તેમના હૃદય ઉપર અસર કરી અને તેમની મોહનિદ્રા ઊડી ગઈ.

હવે એમને ખબર પડી કે, જે દશા ભરતની થઇ હતી તેજ દશા પોતાની થઇ રહી છે. ભરત રાજ્ય અને પુત્ર–કલત્રને છોડીને મૃગબાલના સ્નેહમાં ફસાયા હતા, તેમ પોતે પણ બાપના કરતાં પણ અધિક વહાલા મામામામીના કુટુંબનો ત્યાગ કરીને અહીંયાં નવું કુટુંબ વસાવી રહ્યા છે. એમણે પોતાના મનને ઠપકો દઇને કહ્યું: "સંસારીઓની સાથે રહેવું હતું તો પછી મામાને ત્યાં શું દુઃખ હતું ? નાહક આટલી બધી તસ્દી વેઠી."

કથા પૂરી થયા પછી એમણે પોતાનો મનોભાવ ગંગાધરરાવ આગળ પ્રગટ કર્યો અને દૌલતાબાદમાંથી ચાલ્યા જવાની રજા માગી. સ્વામીજીને જવાને માટે ઉત્સુક જોઈને ધર્માત્મા ગંગાધરરાવને ઘણું દુઃખ થયું, તોપણ તેણે એમની યાત્રામાં કાંઈ વિઘ્ન નાખ્યું નહિ. તેણે સ્વામીજીની યાત્રાનો સામાન તૈયાર કરાવ્યો. થોડુંઘણું ધન પણ આપવા માંડયું પણ સ્વામીજીએ આગ્રહપૂર્વક ના કહી. ગંગાધરરાવે લાચાર થઇને શીત નિવારણને વાસ્તે એક ગોદડી અને પ્રવાસમાં બેસવા સારુ એક ટટ્ટુ આપીને સ્વામીજીને વિદાય કર્યા. જતી વખતે ગંગાધરરાવ થોડે સુધી વળાવવા ગયા અને વિદાય માગતી વખતે એક પત્ર સ્વામીજીના હાથમાં આપીને કહ્યું: "આપને કોઇ વસ્તુની આવશ્યકતા પડે, ત્યારે આ પત્ર ઉઘાડીને વાંચશો, એથી આપની અભિલાષા પૂર્ણ થશે." સ્વામીજીએ એ પત્રને ભલામણનો કાગળ સમજીને વગર વાંચ્યેજ પોતાની પાસે

રાખી મૂક્યો. સ્વામીજીને એ વખતે ખબર નહોતી કે, આ ગોદડીમાં ગંગાધરરાવે સોનામહોરો સંતાડી રાખી છે.

દૌલતાબાદથી સ્વામીજી ઓંકારનાથ પહોંચ્યા. ઓંકારનાથનું તીર્થ મહાદેવજીનાં બાર જ્યોતિર્લિંગોમાંનું એક છે. એ સ્થાન પવિત્ર નર્મદા નદીના દક્ષિણ કિનારા ઉપર આવ્યું છે. ઘણું રમ્ય અને સોહામણું છે. ત્યાં હોલકરનું રાજ્ય છે. એ દિવસોમાં અનેક સાધુ–સંન્યાસી ત્યાં જઇને શિવજીની આરાધના કરતા હતા. ત્યાં આગળ એક દરિદ્ર કાન્યકુબ્જ બ્રાહ્મણ જેની ઉંમર એંશી વર્ષથી ઓછી નહિ હોય, તે ઘણા ઊંચા અને મધુરસ્વરે दारिद्रयदुःखदहनाय नमः शिवाय એ સ્તોત્રનો મંદિરની સામે પાઠ કરતો નિત્ય સ્વામીજીના દીઠામાં આવતો. પૂછપરછ કરતાં માલૂમ પડયું કે એને ચાર કુંવારી કન્યાઓ છે અને કાન્યકુબ્જ બ્રાહ્મણોમાં કન્યાદાનની સાથે પુષ્કળ ધન આપવાનો રિવાજ હોવાથી આ દુઃખી બ્રાહ્મણ મહેશ્વરના દરબારમાં પોકારવા આવ્યો છે.

સ્વામી વિશુદ્ધાનંદને આ દીન બ્રાહ્મણ ઉપર ઘણીજ દયા આવી અને ગંગાધરરાવે આપેલો પત્ર એને મદદ કરવામાં ઉપયોગી થઇ પડે તો એ દ્વારા એને સહાય કરવાનો સંકલ્પ કર્યો. એ પત્ર ફોડીને વાંચ્યો તો એમાં લખ્યું હતું કે, “ આપ જેવા સત્પાત્ર બ્રાહ્મણ અમારે ઘેરથી ખાલી હાથે જાય એ ઠીક નહિ જણાયાથી, આપની આજ્ઞા લીધા વગરજ થોડીક અશરફીઓ મેં આપની ગોદડીમાં સંતાડી રાખી છે. જ્યાં જ્યાં જાડો દોરો દીધો છે અને થીંગડાં મારેલાં છે, ત્યાં ત્યાં અશરફીઓ છે. આશા છે કે એ કોઇ દિવસ આપને કામ લાગશે. ”

આ પત્ર વાંચ્યાથી સ્વામીજીના હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ. એમણે ગોદડી ઉકેલી નાખી તો સોનામહોરનો ઢગલો થઇ ગયો. એ બધી અશરફીઓ લઇને એ ચૂપચાપ દરિદ્ર બ્રાહ્મણની પાસે ગયા. બ્રાહ્મણે

પ્રથમ એ ધનને ચોરીનો માલ ગણીને લેવાને ના કહી, પણ વિશુદ્ધાનંદજીએ ઘણોજ આગ્રહ કર્યાથી મહેશ્વરની કૃપાનું ફળ ગણીને આદરપૂર્વક તેનો સ્વીકાર કર્યો.

ઓંકારનાથજીથી સ્વામીજી ઉજ્જન આવ્યા. ત્યાં એમણે સાંભળ્યું કે મહાકાલેશ્વર મંદિરમાં શિવપંચાક્ષર મંત્રનો જપ કર્યાથી સર્વ પ્રકારની કામના પૂર્ણ થાય છે. સ્વામીજીને વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવાની ધૂન લાગી હતી, એટલે તેમણે વિધિપૂર્વક એ મંત્રનો જપ કરવાનો આરંભ કર્યો. જ્યાંસુધી એ જપ થયો ત્યાંસુધી એ ભિક્ષા માગવા પણ કહીં જતા નહિ. એક મારવાડી એમના સ્થાન ઉપર આવીને બે મૂઠી ચણા નાખી જતો, તે ખાઇને નિર્વાહ કરતા.

ઉજ્જનથી ઇંદોરને રસ્તે ગ્વાલિયર પહોંચ્યા. ગ્વાલિયર સિંધિયા મહારાજાની રાજધાની છે અને શહેર સુંદર છે. એ વખતે મોટા મોટા પંડિતો એ રાજધાનીની શોભામાં વૃદ્ધિ કરી રહ્યા હતા. સિંધિયા સરકાર એમનો ઘણો આદરસત્કાર કરતા હતા. સ્વામીજીએ સાંભળ્યું હતું કે, ગ્વાલિયરમાં શાસ્ત્રનો વિદ્યાભ્યાસ સારો થાય છે. એજ ઉદ્દેશથી એ ગ્વાલિયર ગયા હતા; પણ એમને ખબર નહોતી કે એ વખતમાં ગ્વાલિયર જવું એ જાણીજોઇને વિપત્તિ વહોરી લેવા જેવું હતું.

સન ૧૮૪૩ માં જુનકુજીરાવ સિંધિયાનું મૃત્યુ થયું. તેને કાંઇ સંતાન નહોતું. રાણી તારાબાઈ જે એ સમયે તેરચૌદ વર્ષની ઉંમરની હતી, તેણે પોતાના કુટુંબના એક આઠ વર્ષના બાળક જિયાજીરાવને દત્તક લઇને પોતાના સ્વામીની ગાદી ઉપર બેસાડી દીધો. રેસિડેન્ટની સંમતિથી મહારાજાના મામાસાહેબ રાજકારભાર ચલાવવા લાગ્યા. આ વાત તેજસ્વી દાદા ખાસગીવાળાથી સાંખી શકાઈ નહિ. એણે રાણીની સાથે મળી જઇને મામાસાહેબને કઢાવી મૂકીને બધી સત્તા પોતાના હાથમાં લીધી. રેસિડેન્ટ સાહેબે મામલો બગડતો જોઇને પોતાનો મુકામ ધોલપુરમાં કર્યો.

એવામાં સિંધિયાની સેનામાં ફાટફૂટ થઈ. કેટલાક દાદા ખાસગીવાળાના અને કેટલાક બાપુ સિતોલિયાના સહાયક બન્યા. પરસ્પર યુદ્ધ થયું. એકબીજાના આદમીઓને શક ઉપરથી કેદ કરવા માંડ્યા. એ સમયે સ્વામી વિશુદ્ધાનંદજી બાપુ સિતોલિયાના એક સ્નેહી સરદારને ત્યાં, કોઈ પંડિતની સાથે ઊતર્યા હતા. દાદા ખાસગીવાળાના માણસોએ રાતે એ ઘર ઉપર હુમલો કર્યો. સરદાર માર્યો ગયો, ઘરબાર લૂંટાઈ ગયાં અને કેટલાક માણસો સાથે સ્વામીજી પણ કેદ પકડાયા.

બુદ્ધિમતી રાણી તારાબાઇએ જોયું કે, પરસ્પર યુદ્ધથી સેના અને રાજ્યનો વિનાશ થશે. એણે યુદ્ધ બંધ કરવાની આજ્ઞા આપી. દાદા ખાસગીવાળાને કેદ કરીને આગ્રા મોકલી આપ્યો અને બાપુ સિતોલિયા દીવાન થયો. એને જ્યારે પોતાના મિત્રના માર્યા ગયાની તથા તેના નોકરો અને આશ્રિતો કેદ પકડાયાની ખબર પડી, ત્યારે એણે તરતજ તેમને છોડી મૂકવાની આજ્ઞા આપી. આ રીતે સ્વામીજીનો છુટકારો થયો.

સ્વામીજીની સાથે સિતોલિયાનો વિશેષ પરિચય થઈ ગયો હતો. પંડિત રામકૃષ્ણ શાસ્ત્રી, જેમની સાથે સ્વામીજી કેદ પકડાયા હતા અને બાપુ સિતોલિયાના સ્વર્ગસ્થ મિત્રના ઘણા કૃપાપાત્ર હતા, તેમણેજ એ પરિચય કરાવી આપ્યો હતો. ગ્વાલિયરમાં યુદ્ધની તૈયારીઓ જોઇને એમણે ત્યાંથી જવાની વિદાય માગી. બાપુ સિતોલિયાએ ગ્વાલિયરમાં રહેવાનો ઘણો આગ્રહ કર્યો; પણ સ્વામીજીની ઇચ્છા આગળ જવાની હોવાથી, લાચારીએ વસ્ત્રાલંકાર આદિથી સંમાનિત કરીને વિદાય આપી.

ગ્વાલિયરથી બીઠુર તરફ જતી વેળા રસ્તામાં અંગ્રેજ સરકારની ફોજે તેમને સિંધિયાના ગુપ્તચર ધારીને કેદ પકડ્યા. એમણે ઘણુંએ કહ્યું કે અમે નિરપરાધી છીએ, પણ અમલદારોને એમના

ઉપર વિશ્વાસ ન આવ્યો. એમને એવો શક હતો કે આ બે જણા ગ્વાલિયર તરફથી બાજીરાવને ખબર પહોંચાડે છે. આખરે સિંધિયાની ફોજ મહારાજપુર અને પનિયરના યુદ્ધમાં પરાસ્ત થઈ અને અંગ્રેજ સરકારની સાથે નવી સંધિ થઈ, ત્યારે સ્વામીજી અને તેમના સાથી પંડિતજીનો છુટકારો થયો. ફરીથી રખે એ પ્રમાણે કોઈ શક ઉપરથી પકડી ન લે એટલા સારુ તેમણે અંગ્રેજ સેનાનાયક પાસેથી ભલામણનો પત્ર લઈ લીધો. આ આપત્તિઓ સમયે પંડિતજીનું ધૈર્ય ચાલ્યું જતું હતું. એ ઘરબાર અને સગાંસંબંધીઓને સંભારીને રુદન કર્યા કરતા હતા, પણ વિશુદ્ધાનંદજીનું ચિત્ત જરા પણ ચલિત થયું નહોતું. એ તો પહેલાંની માફકજ ધર્મશાસ્ત્ર અને તત્ત્વજ્ઞાનની વાતો કર્યા કરતા અને નિશ્ચિંત મને સૂઈ રહેતા.

જે સમયનું અમે વર્ણન કરીએ છીએ તે સમયના બીઠુરમાં અને આજના બીઠુરમાં ઘણું અંતર છે. હાલ બીઠુર સૂમસામ છે. પણ એ વખતે એ સુંદર સોહામણું નગર વારાણસીનું પ્રતિસ્પર્ધી થઈ રહ્યું હતું. ઇ. સ. ૧૮૧૮ માં પ્રસિદ્ધ મહારાષ્ટ્ર નરેશ બાજીરાવ પેશવા અંગ્રેજોથી પરાજિત થઈને, સ્વદેશ અને સ્વરાજ્ય ગુમાવીને આઠ લાખનું પેન્શન લઈને બીઠુરમાં આવી રહ્યો હતો. એ વખતે એની પાસે મોટી સેના નહોતી એ વાત ખરી, પણ તેની વિદ્વાન વિપ્રમંડળી એ સમયે પણ તેની સાથે હતી. હજારો વિદ્વાન બ્રાહ્મણો એ સમયે બાજીરાવના આશ્રય નીચે શાસ્ત્રચર્ચા કરી રહ્યા હતા. બીઠુર એ સમયે વેદના સુમધુર ધ્વનિથી ગુંજી રહ્યું હતું. દૂર દેશાવરથી આવેલા પંડિતો પોતાની વિદ્યાનો ચમત્કાર બતાવીને ઉદાર બાજીરાવ પાસેથી યોગ્ય પુરસ્કાર પ્રાપ્ત કરતા હતા.

એ સમયમાં બીઠુરમાં પંડિત રાઘવેન્દ્રાચાર્ય નામના વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના એક વિદ્વાન બિરાજતા હતા. પંડિત રાઘવેન્દ્રાચાર્ય વ્યાકરણ શાસ્ત્રમાં એક્કા હતા. પેશવાને ત્યાંથી એમને વર્ષાસન

મળતું હતું, એટલે ઉદરનિર્વાહને માટે ફિકર નહોતી. એ જેટલા વિદ્વાન હતા તેટલાજ સદાચારી પણ હતા. વ્યાકરણ શાસ્ત્રમાં એમણે ઘણો સુધારો કર્યો હતો. નાગેશ ભટ્ટના અત્યુત્તમ ગ્રંથ 'પરિભાષેંદુ શેખર'ની એમણે કરેલી ટીકા એ વખતે ઘણી પ્રશંસા પામી હતી. એમનો આશ્રમ જોઇને એવો ભાસ થતો હતો કે, જાણે વાલ્મિકી અને પાણિનિના પુણ્ય અને શ્રમનું ફળ અત્યારે પ્રગટ થઇ રહ્યું છે.

પંડિત રામકૃષ્ણ શાસ્ત્રી સ્વામી વિશુદ્ધાનંદજીને લઇને પોતાના જૂના મિત્ર રાઘવેન્દ્રાચાર્યજીના આશ્રમમાં પહોંચ્યા અને પરસ્પર કુશળ સમાચાર પૂછ્યા, બાદ શાસ્ત્રીજીએ હસીને કહ્યું કે, "આજ આપને ભેટ કરવા સારુ હું આ વિદ્યાર્થી લાવ્યો છું. એને આપ સાધારણ વિદ્યાર્થી ન સમજશો, એ ઘણો ચંચળ પુરુષ છે. મને તો લાગે છે કે તપસ્વી વિશ્વામિત્રની શસ્ત્રવિદ્યાએ દશરથકુમારની પાસે જવાથી જેવું ફળ પ્રગટાવ્યું હતું તેવુંજ પરિણામ આપની સંસ્કૃત વિદ્યા આ વિદ્યાર્થીદ્વારા પ્રકટાવશે."

આચાર્યે સ્મિતપૂર્વક ઉત્તર આપ્યો: "હા! એમાં આશ્ચર્ય શું છે? વિશ્વામિત્રે જે પ્રકારે દશરથકુમારનો પોતાના આરાધ્ય તરીકે સ્વીકાર કર્યો હતો, તેવીજ રીતે હું પણ એમનો સ્વીકાર કરું છું અને સંભવ છે કે હું પણ એજ પ્રમાણે કૃતાર્થ થઇશ."

પંડિત રામકૃષ્ણ, સ્વામી વિશુદ્ધાનંદજીને અનેક પ્રકારની શિખામણો આપીને, આશ્રમમાં મૂકીને ચાલ્યા ગયા. રાઘવેન્દ્રાચાર્યજીએ ખરા દિલથી એમને ભણાવવું શરૂ કર્યું અને સ્વામીજીએ પણ એકાગ્રતાથી વિદ્યાભ્યાસ કરવા માંડયો. એનું પરિણામ એ થયું કે ત્રણ વર્ષમાં સિદ્ધાંત કૌમુદી, મનોરમા, શબ્દેંદુશેખર, પરિભાષેંદુશેખર અને મહાભાષ્ય જેવા વ્યાકરણના ગ્રંથ એમને સારી પેઠે આવડી ગયા.

બાલ્યાવસ્થાથીજ વિશુદ્ધાનંદજી ગુરુભક્તિ કરતાં શીખ્યા હતા. એક દિવસ પંડિત રાઘવેન્દ્રાચાર્ય પોતાના શિષ્યોની સાથે ગંગાના કિનારા ઉપર સંધ્યોપાસના કરી રહ્યા હતા. ચોમાસાના દિવસ હતા. ગંગામાં પૂર આવી રહ્યું હતું. અકસ્માત્ એક વિદ્યાર્થીનો પગ ખસી ગયો અને જોતજોતામાં એ ગંગાના પ્રવાહમાં તણાવા લાગ્યો. ડૂબતી વખતે એ બૂમ પાડી ઊઠ્યોઃ "ગુરુજી! બચાવો! હું ડૂબી મૂઓ!" ગુરુજી પણ ગભરાઈ ગયા. શું કરવું એ તેમને સમજાયું નહિ. તેમણે પોતાની પાસે બેઠેલા વિદ્યાર્થીઓને કહ્યુંઃ "જુઓ, એ ડૂબી ન જાય." ગુરુવચન સાંભળતાંવારજ એક વિદ્યાર્થી કૂદી પડ્યો અને પોતાના ગુરુબંધુને બચાવવા ગંગાના પ્રવાહમાં તણાવા લાગ્યો. જોતજોતામાં બન્ને વિદ્યાર્થી અદૃશ્ય થઇ ગયા. ગુરુજીએ એમની શોધમાં ગંગાના કિનારા ઉપર દૂર દૂર સુધી માણસો દોડાવ્યા પણ કાંઇ પત્તો લાગ્યો નહિ. ગુરુજીને પણ ઘણોજ શોક થયો; કારણ કે ગુરુની આજ્ઞા સાંભળતાં વારજ પોતાના પ્રાણને જોખમમાં નાખીને ગંગાના પ્રબળ પ્રવાહમાં ઝંપલાવનાર વિદ્યાર્થી બીજો કોઇ નહિ પણ આપણા ચરિત્રનાયક વિશુદ્ધાનંદજીજ હતા.

બીજે દહાડે પ્રાતઃકાળે પંડિતજી પોતાના આશ્રમમાં ઊંડા વિચારમાં ગરકાવ થઇને બેઠા હતા. તે સમયે અચાનક સ્વામી વિશુદ્ધાનંદજી પોતાના સહાધ્યાયી વિદ્યાર્થીને સાથે લઇને આવી પહોંચ્યા અને ગુરુચરણમાં નમસ્કાર કર્યા. સ્વામીજીએ એ વિદ્યાર્થીને બચાવવામાં ઘણો પરિશ્રમ અને બુદ્ધિ વાપર્યાં હતાં, તેથી એમનો વૃત્તાંત સાંભળીને ગુરુજીએ ઘણો ધન્યવાદ આપ્યો.

વ્યાકરણમાં પારંગત થયા પછી વિશુદ્ધાનંદજીને યોગનો અભ્યાસ કરવાની લાલસા ઉત્પન્ન થઇ. એ વિદ્યા ઉપાર્જન કરવા સારુ પોતે બીઠુરથી હરિદ્વાર ગયા. બીઠુરથી હરિદ્વાર પહોંચતાં એમને

ત્રણ ચાર માસ લાગ્યા હતા. હરિદ્વારની દક્ષિણમાં 'કનખલ' ગામ, જ્યાં આગળ દક્ષેશ્વર મહાદેવનું પ્રસિદ્ધ મંદિર છે અને જે ભગવતી દાક્ષાયણીના પવિત્ર ચરિત્રનું સ્મારક છે, ત્યાં આગળ સ્વામીજીએ નિવાસ કર્યો. કનખલમાં થોડા દિવસ રહીને પોતે બદરિકાશ્રમ પધાર્યા. ત્યાં આગળ અનેક પરમહંસ, યોગી તથા સંન્યાસીઓનાં દર્શન કર્યાં અને યોગ ભણવાની ઇચ્છા દર્શાવી. ત્યાં આગળ તેમને એક યોગીરાજનો મેળાપ થયો. એમણે કહ્યું કે 'જે મહાત્માઓ યોગાભ્યાસ કે આત્મજ્ઞાનથી નિષ્પાપી થઇને જ્ઞાની કહેવરાવવાના અધિકારી થયા હોય, તેમને સારુ બદરિકાશ્રમ છે. આરૂરુક્ષ અર્થાત્ જેઓ યોગના ઊંચા માર્ગ ઉપર ચઢવાની ઇચ્છા રાખે છે અને જિજ્ઞાસુ અર્થાત્ જેમને આત્મતત્ત્વ કે યોગશાસ્ત્ર ભણવાની ઇચ્છા છે, તેમણે નીચે હરિદ્વાર કે હૃષીકેશમાં જઇને પોતાનો અધિકાર પ્રાપ્ત કરવો જોઇએ.

બદરિકાશ્રમમાં ઘણી ટાઢ પડવાથી ઠંડીની મોસમમાં ત્યાં કોઈ રહેતું નથી. પંડાઓ ત્યાંથી ઊતરી આવીને દેવપ્રયાગ આદિ સ્થાનોમાં ચાલ્યા જાય છે અને બદરિકાશ્રમના મુખ્ય અધ્યક્ષ જેને રાવળ કહે છે તે, પોતાના દળ સાથે જ્યોષી મઠમાં આવી રહે છે. ત્યાં આગળ છ મહિના સુધી ભગવાન બદરીનારાયણનું પૂજન થાય છે.

યોગીરાજ સ્વામી વિશુદ્ધાનંદને પોતાની સાથે જ્યોષી મઠમાં લેતા આવ્યા હતા. યોગીરાજ પોતે જ્યોષી મઠની પાસેના વિષ્ણુપ્રયાગ નામક સ્થાનમાં એકાંતમાં રહેતા હતા. દિવસના એ સ્વામીજી પાસે આવી જતા અથવા તો સ્વામીજી એમની પાસે ચાલ્યા જતા; પરંતુ રાત્રે વિશુદ્ધાનંદજીને પોતાના સ્થાનમાં રહેવા દેતાનહોતા. સ્વામીજીએ એ યોગીરાજ પાસે યોગક્રિયા અને યોગ શાસ્ત્રનું રહસ્ય થોડા દિવસમાં શીખી લીધું.

હિમાલયનાં બધાં જોવાલાયક તીર્થસ્થાનોમાં જઈ આવ્યા પછી

સ્વામીજી હૃષીકેશમાં આવી વસ્યા. હૃષીકેશ એ દિવસોમાં ખરેખર તપોવન હતું. એ વખતના હૃષીકેશ સંબંધી વાત નીકળતાં સ્વામી વિશુદ્ધાનંદજી કહેતા હતા કે, "મહર્ષિઓના જે શાન્ત આશ્રમોનું વર્ણન આપણા ઇતિહાસપુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ છે, તેનું અવિકલ ચિત્ર એ વખતનું હૃષીકેશ હતું. આજકાલની પેઠે એ સમયે ત્યાં સાધુઓના બંગલાઓ નહોતા. એ વખતે કોઈ સંન્યાસી પોતાની પાસે ધન રાખતો નહોતો, તેમજ કોઇના નામની હુંડીઓ ચાલતી નહોતી; છતાં પણ એ સમયના સંન્યાસીઓનું જીવન એવું અમૂલ્ય હતું કે, હાલના બધા સંન્યાસીઓ મળીને પણ એ વખતના એક સંન્યાસીની બરાબરી ન કરી શકે. આખી દુનિયાની સંપત્તિ એ તપસ્વીઓની દૃષ્ટિમાં તુચ્છ હતી. હૃષીકેશના દર્શનમાત્રથી અભિજ્ઞાન શાકુન્તલના દુષ્યન્તની પેઠે એ સમયે મુખમાંથી ઉદ્ગાર નીકળતા કે "शान्तमिदमाश्रमपदम्।"

હૃષીકેશમાં સ્વામી વિશુદ્ધાનંદજીએ થોડા દિવસ રહીને સ્વામી ગોવિંદાશ્રમજી પાસે યોગવિદ્યા ને બ્રહ્મવિદ્યાનો અભ્યાસ કર્યો. સ્વામી ગોવિંદાશ્રમજી પૂરા વિરક્ત હતા. એમના ચારિત્ર્યની અસર વિશુદ્ધાનંદજી ઉપર ઘણી સારી થઇ હતી. સ્વામી વિશુદ્ધાનંદજી એ સમયે ઘણું ફર્યા કરતા હતા. કનખલ અને હૃષીકેશમાં અધિક રહેતા હતા. એમનો નિવાસ કનખલમાં દક્ષેશ્વરના મંદિરમાં, હરિદ્વારમાં બિલ્વકેશ્વરમાં અને હૃષીકેશમાં ગંગાકિનારાની ઝાડીમાં હતો.

એ વખતે એમનો વેશ પણ એવો હતો કે, એ અલમસ્ત સાધુ જેવા દેખાતા હતા. માથા ઉપર વાળ, એક હાથમાં સોટો અને બીજા હાથમાં કમંડલુ, ખભા ઉપર મૃગછાયા, બગલમાં પુસ્તક, તરુણ વય અને સુંદર શરીર, જોનારાઓના ચિત્તનું આકર્ષણ કરતાં હતાં. સ્વામી ગોવિંદાશ્રમજીએ એક દિવસ લાડમાં એમને "વીરભદ્ર" નામથી બોલાવ્યા હતા; ત્યારથી કેટલાક લોકો

એમને વીરભદ્ર બ્રહ્મચારીના નામથી પણ બોલાવતા હતા.

ઉત્તર દેશમાં એમણે ત્રણ વર્ષ સુધી વાસ કર્યો. એટલા સમયમાં એમણે અનેક તીર્થોની યાત્રા કરી અને અનેક સુયોગી અને સંન્યાસીઓના સમાગમમાં આવ્યા. કૃષ્ણચાંદ્રાયણ આદિ વ્રત તથા ગાયત્રી આદિ મંત્રોના જપથી શરીર અને અંતઃકરણના દોષ દૂર કરવા પ્રયત્ન કર્યો. જ્યોષી મઠના યોગીરાજ પાસેથી જે વિદ્યા મેળવી હતી તે, નિરંતર સાધુઓના સહવાસમાં રહેવાથી વધતી ગઈ. એ પોતે કેટલાએ દિવસ સુધી સમાધિસ્થ થઇને ધ્યાનમાં પડ્યા રહેતા હતા. હઠયોગમાં તો એ નિપુણ થઇ ગયા હતા પણ રાજયોગનું એમને વિશેષ જ્ઞાન નહોતું.

સ્વામી ગોવિંદાશ્રમજીએ તેમને રાજયોગ ભણાવતી વખતે એક દિવસ નીચે પ્રમાણે ઉપદેશ આપ્યો હતોઃ—

“યોગશાસ્ત્રમાં તારો અત્યંત અનુરાગ જોઇને મારે કહેવું પડે છે કે, સંન્યાસીને માટે લૌકિક વિષયો જે પ્રમાણે વિષની પેઠે ત્યાગ કરવાલાયક છે તેજ પ્રમાણે યોગજ વિષયો પણ ત્યાજ્ય છે. જો તારી ઇચ્છા સંન્યાસગ્રહણ કરવાની હોય, તો તારે સ્મરણમાં રાખવું જોઇએ કે એક દિવસ યોગસિદ્ધિની દુર્વાસનાનો પણ પરિત્યાગ કરવો પડશે. વિશુદ્ધાનંદજીએ સંદેહપૂર્વક નિવેદન કર્યું, “મહારાજ! યોગ શું સંન્યાસને પ્રતિબંધક છે કે એક દિવસ યોગસિદ્ધિની વાસના પણ તજવી પડશે? શું યોગકામના પણ વિષયવાસનાની સમાન દુર્વાસના છે? જો એવુંજ છે તો પછી શાસ્ત્રોમાં યોગનું વિધાન શા સારુ છે?”

ગોવિંદાશ્રમઃ—હા વત્સ! યોગવાસના પણ એવીજ છે. શાસ્ત્રોએ અધિકાર મુજબ બધી વાતોનું વિધાન કર્યું છે. રાજયોગ એક પ્રકારે સંન્યાસીનો સહાયક બની શકે છે પણ હઠયોગ નહિ. સંન્યાસપ્રકરણમાં જ્યાં યોગની પ્રશંસા છે, ત્યાં રાજયોગ સમ-

જવો જોઈએ અને જ્યાં નિંદા હોય ત્યાં હઠયોગની નિંદા છે એમ માનવું જોઇએ.

વિશુદ્ધાનંદઃ—લૌકિક વિષયો તો પ્રત્યક્ષરૂપે મનુષ્યના અધઃપતનના હેતુરૂપ છે, પણ હઠયોગ પણ એવો છે એ વાત મારી મંદબુદ્ધિથી સમજી શકાતી નથી.

ગોવિંદાશ્રમઃ—વાસ્તવિક છે. લૌકિક વિષયો પ્રત્યક્ષરૂપે મનુષ્યના અધઃપતનના કારણરૂપ છે, એ જાણ્યા છતાંએ મનુષ્ય એમાં શા સારુ પ્રવૃત્ત થાય છે? પ્રવૃત્તિ તો ઇષ્ટમાર્ગમાં હોવી જોઇએ, અનિષ્ટમાં નહિ; પરંતુ ખરું કારણ એ છે કે, મનુષ્ય ભ્રમવશ થઇને એવું કરે છે. જે લોકો ભ્રમગ્રસ્ત નથી તે લોકો એમાં ફસાતા નથી.

ભ્રમવશ થઇને લોકો હઠયોગ અથવા યોગસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરીને તેમનેજ પુરુષાર્થની અવધિ માનીને મહાઅહંકારી બની જાય છે. કલિયુગના લોકો પોતાની શારીરિક શક્તિથીજ ફૂલીને ફૂલણજી બની જાય છે, તો પછી યોગસિદ્ધિ મળી જાય તો એમના અભિમાન અને અત્યાચારનું શું ઠેકાણું?

વિશુદ્ધાનંદઃ—સંન્યાસી કે વિરક્ત મનુષ્ય યોગશાસ્ત્રનો પણ વિચાર ન કરે તો બીજું શું કરે?

ગોવિંદાશ્રમઃ—એક માત્ર બ્રહ્મવિદ્યાનો વિચાર. બ્રહ્મવિદ્યા અને વેદાંતનો વિચાર. એ સિવાયનાં બધાં શાસ્ત્ર સંન્યાસીને માટે બંધનનાં હેતુ છે.

વિશુદ્ધાનંદઃ—ત્યારે તો સંન્યાસાશ્રમ ઘણો કઠિન છે.

ગોવિંદાશ્રમઃ—કઠિન શું મહાકઠિન છે. પરંતુ જો કોઇ એ આશ્રમને ખરેખર નિભાવે તો જન્મમરણના ચક્રમાંથી પણ નીકળી જાય છે.

આ અમૂલ્ય ઉપદેશને લીધે સ્વામી વિશુદ્ધાનંદજીનું મન યોગશાસ્ત્ર ઉપરથી ઉતરી ગયું અને તેમણે વેદાંતના અભ્યાસ તરફ

લક્ષ દોડાવ્યું. સ્વામી ગોવિંદાશ્રમ આ ઉપદેશ આપ્યા પછી ગંગોત્રી તરફ ચાલ્યા ગયા અને બીજા પરમહંસોની વૃત્તિ ભણાવવા તરફ ઓછી દીઠામાં આવી. હરિદ્વાર અને કનખલમાં વેદાંત જાણનારા પંડિતની ઘણી શોધ કરી પણ નિરાશજ થવું પડયું.

આખરે એક દિવસ સ્વામીજી બિલ્વકેશ્વર મહાદેવનું પૂજન કરવા ગયા હતા,ત્યાં આગળ એમને એક પરમહંસ સંન્યાસીનાં દર્શન થયાં. એ મહાત્મા એમના પૂર્વપરિચિત હતા. કલ્યાણી ગામમાં 'મહાદેવ વાવડી' ઉપર વિશુદ્ધાનંદજીને એમનાં પ્રથમ દર્શન થયાં હતાં અને એ વખતે એમણે કહ્યું હતું કે, "હું તને હરિદ્વારમાં મળીશ." એમ કહેવાય છે કે, માતૃભૂમિના રક્ષણ સારુ હૈદરઅલી સાથે યુદ્ધ કરીને વીરગતિ પ્રાપ્ત કરનાર કોંકણના વિખ્યાત બ્રાહ્મણનરેશ આનંદરાવ, એ મહાત્માના પિતા હતા. એમની માતા પણ નિરાધાર અવસ્થામાં પતિના મૃત્યુ પછી થોડા દિવસમાંજ બે પુત્ર સંતાન મૂકીને મરણ પામી હતી. દૈવગતિથી એ બન્ને અનાથ રાજકુમાર સંન્યાસી અને યોગી થયા હતા.

વિશુદ્ધાનંદજીએ ઘણે વર્ષે એમનાં દર્શન કરીને વિનયપૂર્વક પૂછ્યું: "ઘણાં વર્ષ ઉપર દાસને મહારાજનાં કલ્યાણીમાં દર્શન થયાં હતાં એ વાત મહારાજના સ્મરણમાં હશે ?"

પરમહંસ:—હા, સ્મરણમાં છે.

વિશુદ્ધાનંદ:—એ વખતે મેં સંન્યાસી થવાની ઇચ્છા દર્શાવી હતી, ત્યારે આપે આજ્ઞા આપી હતી કે પહેલાં વેદાધ્યયન કરો, પછી સંન્યાસ લેજો. હવે કહો, મારે શું કરવું ?

પરમહંસ:—એજ, અધ્યયન જારી રાખો. સ્મરણમાં રાખજો કે અધ્યયન અને અધ્યાપન કરતાં મોટી વાત બીજી કોઇ નથી. વેદ ભણ્યા હો તો તેનાં અંગ અને શાસ્ત્રનો અભ્યાસ પૂરો કરો.

વિશુદ્ધાનંદ:—હમણાં હું સંન્યાસ ગ્રહણ કરું કે નહિ ?

પરમહંસઃ—સંન્યાસમાં લેવાનું કાંઇજ નથી. સંન્યાસ, ત્યાગને કહે છે. જે ત્યાગી છે તે સર્વદા સંન્યાસી છે.

વિશુદ્ધાનંદઃ—એ સાચું, પરંતુ હું લિંગસંન્યાસ લઉં કે નહિ?

પરમહંસઃ—ભાઈ, સંન્યાસનો માર્ગ ઘણો અઘરો છે; પરંતુ તમારી ઇચ્છા ઘણાં વર્ષોથી સંન્યાસ લેવાની છે તો સુખેથી કાશીમાં જઇને સંન્યાસ ગ્રહણ કરો. તમારે માટે સંન્યાસમાં પણ કર્મ પ્રધાન છે; પરંતુ કર્મનો ઉપયોગ લોકહિત સારુ કરજો અને મારો આ શ્લોક ધ્યાનમાં રાખજો.

अकृत्वा परसन्तापमगत्वा खलमन्दिरम् ।
अनुत्सृज्य सतां वर्त्म यत्स्वल्पमपि तद्बहु ॥

અર્થાત્ કોઇને પણ કષ્ટ પહોંચાડચા વગર, દુષ્ટોને ઘેર ગયા વગર અને સન્માર્ગનો ત્યાગ કર્યા વગર થોડું પણ મળે તો તે ઘણું છે.

ઉપદેશના અંતમાં પરમહંસજીએ કહ્યું કે, “બસ, હવે અમારી આ સંસારમાંથી વિદાય છે. મારે માટે આજનો દિવસ ઘણો આનંદનો છે. તમે કોઇ મારે માટે શોક ન કરશો અને મેં બતાવેલા માર્ગે ચાલજો તથા થોડી વાર પછી આ શરીરને ગંગામાં પ્રવાહિત કરી દેજો એજ મારી છેવટની આજ્ઞા છે.” એટલું કહીને એ પરમહંસે ઉત્તરાભિમુખ પદ્માસન વાળીને સદૈવની સમાધિ લગાવી દીધી. એમના પ્રાણહીન દેહને વિશુદ્ધાનંદજી તથા એ પરમહંસના બંધુ સ્વામી કૃષ્ણાનંદજીએ મળીને ગંગામાં વહેવરાવી દીધો.

ત્યાર પછી સ્વામી કૃષ્ણાનંદ હરિદ્વારથી દક્ષિણમાં ચાલ્યા આવ્યા અને સ્વામી વિશુદ્ધાનંદજીએ કાશીપુરીનો માર્ગ લીધો.

ઈ. સ. ૧૮૫૦ માં વિશુદ્ધાનંદજી કાશીપુરીમાં આવ્યા અને દશાશ્વમેધ ઘાટ ઉપર વાસ કર્યો. ત્યાં અહલ્યાબાઈની ધર્મશાળામાં ગૌડસ્વામી બિરાજતા હતા. મહાત્મા ગૌડસ્વામીની વિદ્વત્તાની

પ્રશંસા સાંભળીને વિશુદ્ધાનંદજી તેમનાં દર્શન કરવા પધાર્યા. સાધારણ કુશળ સમાચાર પૂછ્યા બાદ ગૌડસ્વામીએ કહ્યું: “ કેમ ભાઇ ! અહીં આવવાનું શું પ્રયોજન છે ? મારા લાયક કાંઈ કામ-કાજ હોય તો અવશ્ય કહેશો, બનતાં સુધી હું એ પૂર્ણ કરીશ.”

વિશુદ્ધાનંદઃ—મારા ધારવા પ્રમાણે એવું કાંઇ નથી કે જે આપનાથી ન બની શકે.

ગૌડસ્વામીઃ—તો સ્પષ્ટ જણાવો. શું કામ છે ?

વિશુદ્ધાનંદઃ—દયાસિંધો ! મારી એક માત્ર ઇચ્છા એ છે કે, આપની પાસેથી સંન્યાસની દીક્ષા લઇને જિંદગી સફળ કરું.

ગૌડસ્વામીઃ—અહો !! સંન્યાસ ઘણો અઘરો છે. કલિયુગમાં સંન્યાસના નિયમોનું પાલન કરવું એ ઘણી દુર્ઘટ વાત છે.

વિશુદ્ધાનંદઃ—કલિયુગ સંન્યાસને માટે યોગ્ય કાળ નથી, તો પછી શંકરાચાર્ય વગેરે મહાનુભાવોએ કેવી રીતે સંન્યાસ લીધો ?

ગૌડસ્વામીઃ—ભાઇ ! ક્યાં ભગવાન ભાષ્યકાર અને ક્યાં આપણે ? ક્યાં સર્વ કર્મફળનો ત્યાગ કરનાર શંકરાચાર્યનો સંન્યાસ અને ક્યાં આજકાલના ઉદરંભરી સ્વાર્થી ભિક્ષુઓની લીલા ! તમારું કહેવું પણ ખરું છે, કેવળ કાળનો પણ દોષ નથી. સંન્યાસના યથાર્થ પાત્ર ઘણા થોડા મળી આવે છે.

વિશુદ્ધાનંદઃ—પાત્ર અને કુપાત્રની ખાતરી કેવી રીતે થાય ?

ગૌડસ્વામીઃ—પરીક્ષાથી.

વિશુદ્ધાનંદઃ—એ પરીક્ષા ક્યાં અને ક્યારે થાય છે ?

ગૌડસ્વામીઃ—સર્વત્ર અને સર્વદા.

વિશુદ્ધાનંદઃ—કેવી રીતે ?

ગૌડસ્વામીઃ—એ જરા સમજવા જેવી વાત છે. જરા વિચાર કરીને જોશો તો જણાશે કે, મનુષ્યની પરીક્ષા વાતવાતમાં ઠેકાણે ઠેકાણે થઈ શકે છે. સાધારણ લોકોને એનું જ્ઞાન ભલે નહિ હોય,

પણ અંતર્યામી પરમાત્મા અને યોગી લોકો બધું રહસ્ય જાણી લે છે. વાતચીત, આકૃતિ, વગેરે ઉપરથી પણ લોકો એક પ્રકારનો અભિપ્રાય બાંધી લે છે; પણ અમુક માણસ પાત્ર છે કે કુપાત્ર એની ખાતરી કરવા માટે થોડાક દિવસ સાથે રહેવાની જરૂર પડે છે. માટે હું તમારી સાથે રહીને તમારી પરીક્ષા ન કરી લઉં ત્યાંસુધી તમને સંન્યાસ આપી શકું નહિ; વળી તમારી અવસ્થા પણ નાની છે.

વિશુદ્ધાનંદઃ—જે મનુષ્ય યુવાવસ્થામાં પ્રભુનું સ્મરણ નહિ કરે, તે વૃદ્ધાવસ્થામાં શું કરવાનો હતો ?

ગોડસ્વામીઃ—સત્ય છે ! ભગવાનનું સ્મરણ યુવાવસ્થામાંજ નહિ, પણ બાલ્યાવસ્થામાં પણ કરવું જોઇએ. કાલની કોને ખબર છે ? ઈશ્વરસ્મરણ કરતી વખતે મનુષ્યે એવું ધારવું જોઇએ કે મૃત્યુએ ગળું પકડી રાખ્યું છે. કહ્યું છે કે, गृहीत इव केशेषु मृत्युना धर्ममाचरेत्।

વિશુદ્ધાનંદઃ—જો એમજ છે તો પછી આપ મને દીક્ષા આપવામાં વિલંબ શું કામ કરો છો ?

ગોડસ્વામીઃ—હરિભજન કરવાને દરેક મનુષ્ય સ્વતંત્ર છે, પણ આશ્રમધર્મ એ એક જુદી વાત છે. એમાં દેશ, કાળ, પાત્ર, વગેરેનો અવશ્ય વિચાર કરવો પડે છે.

વિશુદ્ધાનંદઃ—એ બધો વિચાર ભલે કરો પણ મને નિરાશ ન કરશો.

ગોડસ્વામીઃ—ના, એવું નહિ બને. કોઇ અધિકારી પુરુષ મારે ત્યાંથી નિરાશ થઇને જતો નથી. તમે નિત્ય અહીં આવીને પાઠ શ્રવણ કર્યા કરો અને શાસ્ત્રનું ચિંતવન કરો. જરા પણ સમય નકામો ન ગુમાવશો. સંન્યાસના અધિકારી જણાશો તો તમારી ઇચ્છા પૂર્ણ કરવામાં આવશે.

આ ઉત્તરથી વિશુદ્ધાનંદજી અપાર આનંદ પામ્યા. એ દિવસથી એમણે ગોડસ્વામી પાસે વિદ્યાધ્યયન કરવાનો આરંભ કર્યો.

લગભગ છ માસના સહવાસ પછી ગૌડસ્વામીને ખાતરી થઇ ગઇ કે, બ્રહ્મચારી બંસીધર સારા ઘરનો બ્રાહ્મણકુમાર છે અને સંન્યાસનો અધિકારી છે. એમણે એક દિવસે બંસીધર (વિશુદ્ધાનંદ)ને પોતાની પાસે બોલાવીને કહ્યું: "થોડા દહાડા સુધી એકાંતમાં જઇને રુદ્રાભિષેક અને પંચાક્ષર મંત્રનો જપ કરો એટલે તમારો મનોરથ સફળ થશે."

બ્રહ્મચારી બંસીધરે એ અનુષ્ઠાન સંતોષકારક રીતે કર્યા પછી ગૌડસ્વામીએ કાશીના અનેક પ્રસિદ્ધ પંડિત અને સંન્યાસીઓને નિમંત્રિત કરીને, તેમની સમક્ષ બંસીધરને યથાવિધિ સંન્યાસની દીક્ષા આપી તથા વિશુદ્ધાનંદ સરસ્વતી નામથી વિભૂષિત કર્યા.

ગુરુની પાસે રહીને વિશુદ્ધાનંદજીએ ન્યાયશાસ્ત્રના પ્રાચીન ગ્રંથ, સૂત્ર, ભાષ્ય, વાર્તિક અને ચિંતામણિ, અનુમિત્યાલોક, શબ્દાલોક, તાત્પર્ય શુદ્ધિ, કિરણાવલિ, કુસુમાંજલિ તથા 'ચિંતામણિ'ની 'ગદાધરી' 'જાગદીશી' વગેરે ટીકાઓનો અભ્યાસ કર્યો તથા સાંખ્યયોગના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથો સિદ્ધસિદ્ધાંત પદ્ધતિ' નામના દુર્લભ ગ્રંથનું પણ અધ્યયન કર્યું.

વિશુદ્ધાનંદજીને દીક્ષા આપ્યા પહેલાં ગૌડસ્વામીને બીજા ત્રણ શિષ્યો હતા. એ બધા શિષ્યોમાં સ્વામી વિશ્વરૂપજી સૌથી પ્રથમ અને પ્રિયતમ હતા. એક દિવસ કોઇ વિષય ઉપર વિશ્વરૂપજી સાથે વિશુદ્ધાનંદજીને વાદવિવાદ થયો. એ વાદવિવાદમાં સ્વામી વિશ્વરૂપજીનો પરાજય થયો; પરંતુ એ વાદવિવાદ વખતે થોડી વાર સુધી સ્વામી વિશુદ્ધાનંદજીએ શાંત ભાવ છોડી દઇને ઉગ્ર મૂર્તિ ધારણ કરી હતી. સ્વામીજીમાં એકદમ આવો ફેરફાર જોઇને ગૌડસ્વામીને અંદરખાનેથી ઘણો ખેદ થયો હતો. ગુરુજીનો ખેદ પારખી જઇને સ્વામી વિશુદ્ધાનંદ ઘણાજ શરમિંદા થઇ ગયા અને એ દિવસથી વિશ્વરૂપજીને પોતાના મોટા ભાઇ અને ગુરુ સમાન

ગણીને પૂજવા લાગ્યા.

સંવત ૧૯૧૬ માં ગૌડસ્વામી પંચત્વને પામ્યા. એ સમયે તેમણે વિશુદ્ધાનંદજી અને બીજા શિષ્યોને પોતાની સમક્ષ બોલાવીને વિવિધ પ્રકારનો અમૂલ્ય ઉપદેશ આપ્યો હતો તથા સ્વામી વિશુદ્ધાનંદજીને પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે ગાદીપતિ બનાવવાની ઇચ્છા દર્શાવી. ગુરુદેવના દેહાંત પછી સ્વામી વિશુદ્ધાનંદજીએ ગાદી ઉપર બિરાજવાને સ્વામી વિશ્વરૂપજીને ઘણો આગ્રહ કર્યો; પણ વિશ્વરૂપજીએ તેમને સમજાવ્યું કે, " વિશુદ્ધાનંદ તમે ગુરુદેવની અંતિમ કથાનું સ્મરણ કરો; હું તમારા કરતાં વયમાં શ્રેષ્ઠ છું એ વાત ખરી, પણ તમે જ્ઞાનવૃદ્ધ છો. વળી જો તમે ગુરુદેવની ગેરહાજરીમાં મને વડીલ તરીકે ગણતા હો તો હું આજ્ઞા કરુ છું કે તમે આ ગાદી ગ્રહણ કરો. "

લાચાર થઇને સ્વામીજીને ગાદી ગ્રહણ કરવી પડી. પરંતુ હમેશાં પોતે વિશ્વરૂપજી ઉપર ગુરુના જેટલીજ શ્રદ્ધા રાખતા અને તેમની આજ્ઞાનું પાલન કરવામાં કદી પણ સંકોચ કરતા નહિ.

સ્વામી વિશુદ્ધાનંદજીએ ગૌડસ્વામીની ગાદીનું ગૌરવ સંપૂર્ણ રૂપે સાચવી રાખ્યું હતું. એ સમયમાં સ્વામી વિશુદ્ધાનંદજીની પેઠે દર્શન, વેદાંત આદિ શાસ્ત્રોની ઉત્તમ મીમાંસા કરી શકે એવા ઘણા થોડા પુરુષો હતા. ફ્રાન્સ, જર્મની, વગેરે દૂર દેશાવરથી દાર્શનિક લોકો તેમની વેદાંતાદિની મીમાંસા શ્રવણ કરવા આવતા હતા.

ઈ. સ. ૧૮૯૮ માં ત્રાણું વર્ષની વયે યોગાસનમાં બેસીને સ્વામીજીએ દેહત્યાગ કર્યો હતો.

હિંદમાં સ્વામી વિશુદ્ધાનંદજીના શિષ્યો, ભક્તો અને પ્રશંસકો અનેક છે. એમના સ્મારક તરીકે કલકત્તામાં વિશુદ્ધાનંદ પાઠશાળા ચાલે છે.

महात्मा पउहारीबाबा

જન્મ અને બાલ્યાવસ્થા

જોનપુર જિલ્લામાં આવેલા પ્રેમાપુર નામના ગામમાં અયોધ્યાનાથ તિવારી નામક એક સદાચારી વૈષ્ણવ વાસ કરતો હતો. એ પુરુષ ×રામાનુજસંપ્રદાયના 'બડદલ' વિભાગનો હતો. તેને

× રામાનુજી સંપ્રદાયના બે વિભાગ છે. જેવાકે 'બડદલ' અને 'તુઇજવલ' એ સંબંધી દંતકથા આ પ્રમાણે છે:–એક સમયે રામાનુજી સંપ્રદાયના બે મનુષ્યો પૂજાની તૈયારી કરી રહ્યા હતા, એટલામાં તેમના ઇષ્ટદેવતા શ્રીરામાનુજાચાર્યનો રથ આવતો જણાયો. એ બે ભક્તોમાંનો એક તો બેબાકળો થઇને પૂજા અધૂરી મૂકીને એકદમ ગુરુજીના રથ આગળ દર્શન કરવા ચાલ્યો ગયો. બીજો સાધક પૂજા અને ઉપાસના સંપૂર્ણ કરીને ઊઠ્યો. જે સાધક અગાડીથી આવ્યો હતો તેને ગુરુદેવે પૂછ્યું: "તારું તિલક અધૂરું કેમ છે?" તેણે જવાબ આપ્યો: "જ્યારે મારા ઉપાસ્યદેવતાનાં સાક્ષાત્ દર્શન કરવા હું ભાગ્યશાળી થયો, ત્યારે હવે ઉપાસનાની શી જરૂર રહી? એવા વિચારથી હું પૂજા અધૂરી મૂકીને આપની સમક્ષ આવ્યો છું." બીજા ભક્તને ગુરુએ પૂછ્યું, ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કે, "ઉપાસનાદ્વારાજ ઉપાસ્યદેવતાની પ્રાપ્તિ થાય છે, એટલા માટે ઉપાસના સંપૂર્ણ કર્યા વગર હું ઊઠી શકયો નહિ." બન્ને ભક્તોની વાત સાંભળીને ઇષ્ટદેવ રામાનુજાચાર્યજીએ પહેલા ભક્તને કહ્યું: "તું બડદલ નામથી પ્રખ્યાત થઇશ." અને બીજા ભક્તને કહ્યું: "તને બધા લોકો તુઇજવલ કહેશે." આ બે જાતના વૈષ્ણવોના કપાળમાંનાં તિલક જોયાથી એમનો ભેદ

એક સગો ભાઈ હતો. તેનું નામ લક્ષ્મીનારાયણ હતું. લક્ષ્મીનારાયણ સંસાર ત્યાગ કરીને, ગાજીપુર નગરની પાસેના કુર્ખા નામક ગામમાં ભાગીરથીને કિનારે એક વનમાં નાની સરખી કુટીર બાંધીને ત્યાં આગળ ભજનસાધન તથા યોગાભ્યાસ કરવા લાગ્યો.

અયોધ્યાનાથને ત્રણ પુત્ર હતા. મોટો ગંગારામ, વચલો હરભજન અને કનિષ્ઠ બલરામ. બાલ્યાવસ્થામાં શીતળા ઘણા જોરથી નીકળવાને લીધે હરભજનદાસની જમણી આંખ ફૂટી ગઈ. એ એક ચક્ષુહીન–કાણા–બાળકને તેનાં માતપિતા લાડમાં શુક્રાચાર્ય કહીને બોલાવતાં. ઇ. સ. ૧૮૪૦ માં ઉપર વર્ણવેલા પ્રેમાપુર ગામમાં હરભજનનો જન્મ થયો હતો. હરભજનની ઉંમર દશ વર્ષની હતી. તે સમયે અયોધ્યાનાથના મોટાભાઇ સાધુ લક્ષ્મીનારાયણ માંદા પડ્યા; તેમનું શરીર છેકજ લેવાઇ ગયું અને તેમના બે પગ સૂજી આવ્યા. કેટલાક મૂર્ખ લોકોની સલાહથી સાધુ લક્ષ્મીનારાયણે પોતાના બન્ને પગમાંથી લોહી કઢાવી નાખ્યું. શરીરમાંથી ઘણા મોટા પ્રમાણમાં લોહી નીકળી પડવાથી એનાં નેત્ર તેજોહીન થઇ ગયાં. ચક્ષુની જ્યોતિ ધીમે ધીમે મંદ થતી જતી હોવાથી તેમણે સુરમાનો ઉપયોગ કરવા માંડ્યો. એ સુરમો એટલો બધો તીખો હતો કે આંખમાં આખો દિવસ બળતરા થયા કરતી. બે ચાર દિવસ સુધી એ સુરમાનો ઉપયોગ કર્યાથી તેમનાં ચક્ષુ અને મોં ખૂબ સૂજી આવ્યાં અને આઠદશ દહાડાની અંદર નેત્ર બિલકુલ દૃષ્ટિહીન થઇ ગયાં. મોટાભાઇનું શારીરિક કષ્ટ જોઇને અયોધ્યાનાથ ઘણોજ દિલગીર થયો અને પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્રને તેમની સેવા કરવા સારુ રાખવાને લક્ષ્મીનારાયણને આગ્રહ કર્યો. નાના ભાઇની આટલી બધી લાગણી જોઇને લક્ષ્મીનારાયણ

પરખાઇ આવે છે. એક વર્ગના લોકોનું તિલક કપાળમાં ત્રિશૂળની આકૃતિવાળું હોય છે અને બીજા વર્ગના લોકોનું તિલક નાસિકા ઉપર થઇને છેક કપાળ સુધીનું લાંબું ત્રિશૂળ આકારનું હોય છે.

સાધુએ કહ્યું: " ગંગારામ તને સંસારનાં અનેક કામકાજમાં મદદ આપશે, માટે તું એને તો તારી પાસેજ રહેવા દે. નાના છોકરા× શુક્રાચાર્યને મારી પાસે મોકલી દેજે." અયોધ્યાનાથે મોટા ભાઈને ઘણુંએ સમજાવ્યા કે, શુક્રાચાર્ય હજુ છેક નાદાન બાળક છે, એનાથી તમારું કાંઇ પણ કામ સરશે નહિ. પરંતુ લક્ષ્મીનારાયણે એની વાત ઉપર જરા પણ ધ્યાન આપ્યું નહિ. રખેને પોતાને લીધે સહોદરને કષ્ટ વેઠવું પડે એ વિચારથી લક્ષ્મીનારાયણે શુક્રાચાર્યનેજ મોકલી આપવાનો આગ્રહ કર્યો. આખરે મોટાભાઈની મરજી મુજબ અયોધ્યાનાથે, દસવર્ષના બાળક હરભજનને જનનીના સ્નેહમય કોડમાંથી વિખુટો પાડીને કુર્થા ગામના નિર્જન વનમાં કાકાની સેવા કરવા મોકલ્યો. ત્યાર પછી એક વાર એ બાળક યજ્ઞોપવીત સંસ્કાર માટે ઘેર આવ્યો હતો. જનોઇ દીધા પછી અયોધ્યાનાથે હરભજનને પાછો કાકાની સેવામાં મોકલી દીધો.

વિદ્યાભ્યાસ

હરભજને કાકાના આશ્રમમાં આવીને વિદ્યાભ્યાસનો આરંભ કર્યો. દરરોજ સવારના પહોરમાં ઊઠી તે ગંગાસ્નાન કરી આવતો તથા ત્યાર બાદ અધ્યયન કરતો. દસ વાગ્યા સુધીમાં અધ્યયન સમાપ્ત કરીને રાંધવાનું કામ કરવા લાગતો. રસોઈ પૂરી થયા પછી મોટા કાકા તથા તેમના એક શિષ્યને ભોજન કરાવીને પોતે જમતો. લગભગ એક વર્ષ એ પ્રમાણે ગાળ્યા પછી તે ગાજીપુર પ્રાંતમાં આવેલા હુસેનપુર ગામમાં શિવરતન પંડિતની પાસે જઇને દરરોજ સંસ્કૃત ભાષાનું શિક્ષણ મેળવવા લાગ્યો. ત્યાં આગળ થોડા દિવસ સંસ્કૃત અને જ્યોતિષશાસ્ત્રનું જ્ઞાન મેળવ્યા પછી શંકરાગ્રામમાં નંદા નામના પંડિતની પાસે 'બાળબોધ' 'શીઘ્રબોધ' વગેરે જ્યોતિષશાસ્ત્રના ગ્રંથોનું શિક્ષણ મેળવવા માંડયું. તેર વર્ષની વયે સંસ્કૃત વ્યાકરણ ભણવાની ઇચ્છા થયાથી એ ગાજીપુર નગરનિ-

× એ વખતે અયોધ્યાનાથના ત્રીજા પુત્રનો જન્મ થયો નહોતો.

વાસી વેચન પંડિતની પાસે 'સારસ્વત' અને 'ચન્દ્રિકા' નામના બે ગ્રંથો ભણ્યો. ત્યાર બાદ એક વર્ષ ગોપાળ પંડિતની પાસે વેદાંત પંચદશીનું ઉત્તમરૂપે શિક્ષણ મેળવ્યું. અસામાન્ય સ્મરણ-શક્તિને લીધે ઘણા થોડા સમયમાં હરભજન અસાધારણ પંડિત થઇ પડ્યો. એ સમયમાં એક વાર એ પ્રેમાપુર જઇને સ્નેહમયી જનનીનાં દર્શન કરી આવ્યો.

તીર્થયાત્રા અને સાધના

ઇ. સ. ૧૮૫૬ માં સાધુ લક્ષ્મીનારાયણે દેહત્યાગ કર્યો. કાકાની સમાધિ તથા બીજાં કામકાજ સમાપ્ત કરીને હરભજન એજ આશ્રમમાં રહેવા લાગ્યો. લક્ષ્મીનારાયણ કેટલાંક દેવદેવીઓની મૂર્તિની દરરોજ પૂજા કરતો હતો. લક્ષ્મીનારાયણના મૃત્યુ પછી એમની પૂજા કરવાનો ભાર હરભજનના ઉપર આવી પડ્યો. શુકાચાર્ય એ દેવદેવીઓની પૂજામાં તથા શાસ્ત્રાદિનો પાઠ કરવામાં દિવસ ગાળવા લાગ્યો; પરંતુ એટલાથી તેના હૃદયને શાંતિ વળી નહિ. એ દિવસથી તેનું ચિત્ત અત્યંત ઉદ્વિગ્ન અને ચિંતાકુળ જણાવા લાગ્યું. એ ઘણુંખરું રસોઇ કરતો નહિ; કોઇ દિવસ પાશેર કે અચ્છેર દૂધ પીને રહેતો, તો કોઈ દિવસ ઉપવાસજ કરતો.

ઇ. સ. ૧૮૫૭ ના પ્રારંભમાં દેવદેવીની પૂજા અને આશ્રમના વહીવટનો ભાર કાકાના શિષ્યને સોંપી દઇને હરભજન તીર્થયાત્રા કરવા ચાલ્યો ગયો અને પર્યટન કરતો કરતો જુનાગઢની પાસેના ગિરનાર પર્વત ઉપર જઇ પહોંચ્યો. ત્યાં એક સિદ્ધ પુરુષ સાથે એનો મેળાપ થયો, જેમણે તેને યોગાભ્યાસ કરવાનું શિક્ષણ આપ્યું. વિવિધ તીર્થોમાં ભ્રમણ તથા યોગસાધના કરીને ત્રણ વર્ષે એ કાકાના આશ્રમમાં પાછો આવ્યો. આવીને તેણે પોતાના મોટા કાકા (લક્ષ્મીનારાયણ)ની સમાધિ ઉખડાવી નાખી અને તેમાંનાં અસ્થિને ગંગાના પવિત્ર જળમાં વહેવરાવી દીધાં તથા એ સમાધિને ફરીથી બંધાવીને તેના ઉપર કાળા રંગના પથ્થરની ચરણપાદુકાની સ્થા-

પના કરી. એ સમયમાં એના પિતાએ પરલોકગમન કર્યું.

"ગિરનાર" પર્વત ઉપરથી પાછા આવીને હરભજને 'હું' શબ્દને પરિત્યાગ કર્યો. એ દિવસથી એ પોતાને 'દાસ' કહેવા લાગ્યા અને પ્રત્યેક પુરુષને 'બાબા' અને સ્ત્રીને 'માઇજી' શબ્દથી સંબોધન કરવા લાગ્યા.

હવે એ દરરોજ સવારમાં દસ વાગ્યા સુધીને સમય સ્નાન, સંધ્યા અને પૂજાપાઠમાં ગાળતા હતા. સૂર્યોદયની પૂર્વે જ્યારે સ્નાન સમાપ્ત કરીને એ નદીની વચમાં ઊભા રહીને હાથ જોડીને સ્તોત્રને પાઠ કરતા, ત્યારે એવોજ ભાસ થતો કે જાણે દેવતાએ હમણાંજ તેમની સન્મુખ આવીને ઊભા રહેશે. પૂજા સમાપ્ત કરીને એ યોગસાધનમાં પ્રવૃત્ત થતા અને ચારપાંચ કલાક સુધી યોગની જુદી જુદી ક્રિયાએ કરીને આશ્રમમાંથી બહાર નીકળતા. એ વખતે એ પોતાના હાથેજ રાંધીને દાળ અને રોટલી બનાવીને ભોજન કરતા. આહાર કર્યા પછી એ લગભગ ચાર કલાક સુધી વિશ્રામ કરતા અને અભ્યાગતોને સત્કાર કરીને તેમની સાથે વાતચીત કરતા. ત્યાર પછી એ ફરીથી યોગસાધનામાં પ્રવૃત્ત થતા. આ પ્રમાણે કેટલાક દિવસ ગાળ્યા પછી એમના મનમાં એવો વિચાર ઉત્પન્ન થયો કે, પોતાને હાથે રસોઇ કરવામાં ઘણો વખત નકામો જાય છે; માટે ધીમે ધીમે ભોજન કરવાનું બંધ કરવું જોઇએ. એ વિચાર ધીમે ધીમે અમલમાં પણ મુકાયો. એ દિવસથી ભોજનને વખતે રસોઈ કરવાને બદલે થોડાંક બીલીપત્રને દૂધની સાથે ઉકાળીને તેનું પાન કરવા લાગ્યા. કોઈ કોઇ દિવસ પચાસેક મરચાંને વાટીને, કપડછાન કરીને થોડાક જળમાં મેળવીને પી જતા અને કોઇ કોઇ દિવસ તો તદ્દન નકોરડો ઉપવાસજ કરતા. આ પ્રમાણે કેટલાંક વર્ષ ગાળીને એ પ્રયાગના માઘમેળાના અવસરે ત્રિવેણીમાં સ્નાન કરવા સારુ ગયા. પ્રયાગની યાત્રાએ જતી વખતે પોતાના જન્મસ્થાન પ્રેમાપુરમાં પણ ગયા અને જનનીની પાસે બેએક

દિવસ રહ્યા તથા તેમને પણ પોતાની સાથે જાત્રાએ લઇ ગયા. પ્રયાગથી પાછા આવીને આશ્રમની કુટીરને સુધરાવી અને યોગ-સાધનને માટે પૂજાગૃહની નીચે એક ગુફા બંધાવી. ગુફા બંધાઇ ચૂકયા પછી તેમણે પ્રથમ એક દિવસ અને ધીમે ધીમે બબ્બે ત્રણ ત્રણ દિવસ કરીને એક અઠવાડિયા સુધી સમાધિમાં રહેવાનો આરંભ કર્યો. ગુફામાં બેસીને તેઓ યોગસાધનજ કરતા, ખાનપાન બિલકુલ કરતા નહિ; તેમજ કોઇ જાતનો પૂજાપાઠ પણ કરતા નહિ. એ દિવસથી લોકો તેને પઉહારીબાબા કહીને બોલાવવા લાગ્યા. લોકો પઉહારી શબ્દના બે અર્થ કરે છે. પવનનો આહાર કરનારા અથવા તો પય અર્થાત્ દૂધનો આહાર કરનારા. અસ્તુ !

પઉહારીબાબા સાધારણ સંન્યાસીઓની પેઠે ભસ્મલેપન કરતા નહોતા, તેમજ મસ્તક ઉપર જટાધારણ પણ કરતા નહોતા. વાળને હમેશાં ધોઇને અંબોડાની પેઠે બાંધી રાખતા; પહેરવેશમાં લંગોટી અને તેના ઉપર છેક પગ સુધીની કફની ધારણ કરતા.

થોડા દિવસ આ પ્રમાણે ગાળ્યા પછી વધુ ઉપદેશ માટે ફરીથી તે ગિરનાર તરફ ચાલ્યા; પણ અયોધ્યા પહોંચ્યા પછી તેમને કોઇ સાધુની મારફત ખબર પડી કે, ગિરનાર પર્વતવાળા એ સિદ્ધ પુરુષે ઉત્તરાખંડમાં દેહત્યાગ કર્યો છે. એથી એમણે આગળ જવાનું માંડી વાળ્યું અને અયોધ્યામાંજ કોઇએક વૈષ્ણવ સંપ્રદાયી સાધુ પાસે દીક્ષા લઇને આશ્રમમાં પાછા ગયા.

એ દિવસથી એ કુટીરની બહાર આવતા નહિ. કેવળ વર્ષમાં એક રથયાત્રાને દિવસે બહાર નીકળતા અને ઠાકોરજીના રથની સાથે થોડે દૂર સુધી ચાલતા. થોડાંક વર્ષો પછી રથયાત્રાને દિવસે પણ કુટીરની બહાર નીકળવું બંધ કર્યું. કુટીરના બારણામાં બેસીને રથનાં દર્શન કરી લેતા. દૂર દેશાવરથી જે સ્ત્રી પુરુષો તેમનાં દર્શન કરવા અથવા તો ઉપદેશ લેવા સારુ આવતાં, તેમને મળવા માટે એકાદશીનો દિવસ નક્કી કરી રાખ્યો હતો.

ઘણા દિવસ સુધી સૂર્યના પ્રકાશ વગર એકાંત સ્થાનમાં રહે-વાથી તેમનો દેહ પુષ્પના જેવો કોમળ અને શરીરનો સુંદર વર્ણ બરફના જેવો સફેદ થઇ ગયો. કેટલાંક વર્ષ પછી તેમણે રેલવેમાં બેસીને પ્રયાગના કુંભમેળાની ફરીથી યાત્રા કરી હતી. ત્યાં આગળ ત્રિવેણીને કિનારે એક સાધારણ પર્ણકુટીમાં ઘણા દિવસ રહેવાથી દિવસના સૂર્યનો સખ્ત તાપ તથા રાતે અતિશય ઠંડો વાયુ સેવન કરવાથી તેમના દેહની ચામડી ઊતરી જવા માંડી અને ખાંસી સાથે છાતીમાં શરદીનું ઘણું તીવ્ર દર્દ ઉપડી આવ્યું. એમનો અવાજ બેસી ગયો અને વાતચીત કરવાની શક્તિ રહી નહિ. દરરોજ જ્વર આવવા લાગ્યો અને તેની સાથે કોમળ દેહની સફેદ ચામડી ઊતરી જવા લાગી. આશ્રમની પાડોશમાં રહેનારા કેટલાક દરિદ્ર બ્રાહ્મણોએ તેમને ઔષધીનું સેવન કરવાનો આગ્રહ કર્યો; પણ પઉહારીબાબાએ તેમની સલાહને મશ્કરીમાં ઉડાવી દીધી. બ્રાહ્મણોએ બહુજ આગ્રહ કર્યો ત્યારે તેમણે કહ્યું "ઠીક, તમે લોકો મારે સારુ કોઈ ઓસડ લઇ આવો." થોડી વાર પછી તેમણે કહ્યું: "વારુ, તમે મને દવા તો પીવરાવશો પણ એની સાથે કાંઈ ખાવાનું નહિ આપો?" પઉહારીબાબા સદા દૂધ અને બીલી-પત્ર ખાતા હતા, એ વાત સર્વને જાણીતી હતી; આજ તેમણે મોંએ માગીને ખાવાનું માગ્યું એટલે સેવકોના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. તેમણે મનમાં વિચાર કર્યો કે આજે મહારાજે પોતાના મુખે માગ્યું છે, તો પછી એમને સાધારણ ભોજન થોડુંજ ખવરાવાય? તેમના ભોજનને સારુ એ ગરીબ બ્રાહ્મણોએ ભિક્ષા માગી લાવીને જાત જાતની સામગ્રી એકઠી કરી. પઉહારીબાબા એ બધી સામગ્રીને ઘણા યત્નપૂર્વક એક વસ્ત્રમાં બાંધીને પોતાની ઇચ્છાનુસાર એક સ્થાને ગયા. પઉહારીબાબા એ સામગ્રીનું ભોજન કરે છે કે નહિ, તે જોવા એ બ્રાહ્મણોમાંથી બે ચાર જણા છાનામાના તેમની પછ-વાડે ગયા. તેમણે જોયું કે, પઉહારીબાબાએ એક નિર્જન સ્થાનમાં

જઈને એ બધી મિષ્ટાન્નની સામગ્રીને અને ઔષધીને ગંગાના પ્રવાહમાં ફેંકી દીધાં. પઉહારીબાબાનું આવું અન્યાયી આચરણ જોઈને તેમને અત્યંત ક્રોધ ઊપજ્યો અને તેઓ મનમાં વિચારવા લાગ્યાઃ "આવું કરવું હતું તો અમારા ગરીબોના પૈસા શું કામ બગાડાવ્યા?" બીજે દિવસે સવારે પઉહારીબાબા પર્ણકુટીમાં આવ્યા ત્યારે બધા તેમની નિંદા કરવા લાગ્યા. એ નિંદા સાંભળીને પઉહારીબાબા બે હાથ જોડીને વિનયપૂર્વક બોલ્યાઃ "બાબાઓ! તમે બધા આ દાસના ઉપર ગુસ્સે કેમ થયા છો? દાસે તમારો કોઈ અપરાધ તો કર્યો નથી? તમે ઔષધ અને ભોજન સામગ્રી જે રોગને માટે આપ્યાં હતાં, તે રોગ મટાડવાના કામમાંજ મેં એમનો ઉપયોગ કર્યો છે. જુઓ, હવે મારો એ રોગ મટી ગયો છે." બ્રાહ્મણો જોઈને આશ્ચર્ય પામ્યા કે પઉહારીબાબાના દેહમાં હવે કોઈ પણ પ્રકારનો રોગ નથી, તેમનો સ્વર બેસી ગયો હતો તે પણ એકદમ ઊઘડી ગયો છે.

પ્રયાગસ્નાન કરીને પઉહારીબાબા પગે ચાલીને પ્રેમાપુર ગયા અને જનનીનાં દર્શન કર્યાં. આ વખતે એમણે ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો નહિ, ઘરની પાસેના એક ઉદ્યાનમાં એક દિવસ રહીને પોતાના આશ્રમમાં ચાલ્યા ગયા.

સાધુસેવા અને સદાવ્રત

પઉહારીબાબા કિશોર અવસ્થામાંથીજ સાધુ, સંન્યાસી અને અતિથિઓની સેવા કરવામાં જીવનનું સાર્થક્ય માનતા આવ્યા હતા અને એ કામ જિંદગીના છેવટના સમય સુધી ચાલુ રાખ્યું હતું. તેમની એવી આજ્ઞા હતી કે, આશ્રમમાં આવીને કોઈ ભૂખ્યો પાછો ન જાય. આ સદાવ્રતનું કામ તેમણે પોતાના શિષ્ય નંદકુમારને સોંપ્યું હતું. ત્યાર પછી પંદર વર્ષે પઉહારીબાબાના મોટા ભાઈ ગંગારામે પોતે એ કાર્યનો ભાર ઉપાડી લીધો હતો.

લક્ષ્મીનારાયણના સમયમાં ખેડુતો માગશર અને ચૈત્ર માસમાં હળ દીઠ પાંચશેર અનાજ આશ્રમમાં મોકલી આપતા અને ગામના

જમીનદારો પણ નાણાંની મદદ આપતા, પરંતુ એ સમયે સદાવ્રતની વ્યવસ્થા નહોતી. વર્ષની આખરે એકઠા થયેલા અનાજ તથા ધનને લક્ષ્મીનારાયણ દીનદરિદ્રીઓમાં વહેંચી આપતા.

પઉહારીબાબાને પણ એજ પ્રમાણે અનાજ અને ધન મળતું રહ્યું, પરંતુ એમણે સદાવ્રતની ગોઠવણ કરી દીધી એટલે એ અનાજ તથા ધનનો દરરોજ ઉપયોગ થવા માંડ્યો. એ સમયમાં ગંગા નદી આશ્રમના બારણા આગળ થઇને વહેતી નહોતી, પણ સામી બાજુએ વહેતી હતી. એથી કરીને આશ્રમની આગળ ખેડવા લાયક જમીન હતી. પઉહારીબાબાના કાર્યાધ્યક્ષે એ જમીનમાં ખેતી કરવા માંડી તેથી અન્ન પણ પુષ્કળ પેદા થવા માંડ્યું અને સદાવ્રતનું કામ પણ નિર્વિઘ્ને ચાલવા લાગ્યું.

પઉહારીબાબાનું સદાવ્રત ધીમે ધીમે દેશમાં પ્રખ્યાત થઇ પડ્યું, એટલે સાધુ, સંન્યાસીઓ તથા અભ્યાગતોની આવજા વધવા લાગી. ઝાઝી ભીડ થવાથી રખેને પઉહારીબાબાની યોગસાધનામાં અડચણ થાય એમ ધારીને તેમના કારભારીએ આશ્રમથી થોડે દૂર થોડીક પર્ણકુટીઓ બંધાવી દીધી. એક દિવસે કોઇએક ઘણોજ તોફાની ગાંડો પુરુષ આશ્રમમાં આવ્યો. પઉહારીબાબાને મારવા માટે હાથમાં એક મોટી લાઠી લઇને, ગાળો દેતો દેતો એ ગાંડો આશ્રમની અંદરની ગુફામાં પ્રવેશ કરવા તૈયાર થયો. આશ્રમમાંના બીજા મનુષ્યોએ તેની આવી વર્તણુંક જોઇને તેને આશ્રમની બહાર કાઢી મૂકવા સારુ ધક્કામુક્કી કરવા માંડી. એ વખતે એ ગાંડાએ મોટી ચીસ પાડી. પઉહારીબાબા એ સમયે હોમ કરતા હતા. હોમક્રિયા સમાપ્ત થઈ રહી એટલે એ બહાર નીકળ્યા અને એ ગાંડા મનુષ્યને પોતાની પાસે બોલાવી મંગાવવાની આજ્ઞા કરી. એ ગાંડો મનુષ્ય રખેને પઉહારીબાબા ઉપર કોઈ જાતનો હુમલો કરી બેસે એવી શંકાથી કેટલાક શિષ્યોએ તેના હાથપગ પકડી રાખ્યા હતા. પઉહારીબાબાએ સ્થિર દૃષ્ટિથી થો-

ડીક વાર સુધી એ ઉન્મત્ત પુરુષના સામું જોઇ રહીને કહ્યું: "એને છોડી મૂકો, એ મોટો સાધુ છે." એ સમયથી એ ઉન્મત્ત પુરુષની ઘેલછા બિલકુલ જતી રહી. પોતે એક વખત ગાંડો હતો એ વિચાર પણ તેને કદી આવતો નહિ.

આ બનાવ બન્યા પછી થોડે દિવસે, પઉહારીબાબાના દીક્ષાગુરુના આશ્રમમાંનો એક સંન્યાસી વેશધારી પુરુષ એમના આશ્રમમાં આવ્યો અને પઉહારીબાબાને કહેવા લાગ્યો. "તમે તો સાધુ છો ને? તમે તો યોગી છો ને? તો પછી તમે આ બધી માયાને કેમ છોડી શકતા નથી? હજુ સુધી તમે માયામાં શા સારુ લિપ્ત રહ્યા છો? તમારા ઠાકોરજીના અંગ ઉપર સોનાના અલંકાર છે તેની તમારે શી જરૂર છે? એ બધું મને આપી દો." ભેખધારી સંન્યાસીની આ વાત સાંભળીને પઉહારીબાબા બોલ્યા: "બાબા! તમારી ઇચ્છા એ બધું લેવાની હોય તો સુખે લઇ જાઓ." સંન્યાસી ફરીથી બોલ્યો: "તમે આ ધન, રત્ન અને અન્ન વગેરેથી ભરપૂર આશ્રમની માયાનો પરિત્યાગ કેમ કરતા નથી? હું કહું છું કે તમે આ ક્ષણેજ આ સ્થાનનો ત્યાગ કરો. સંન્યાસીની વાત સાંભળીને પઉહારીબાબા બોલ્યા: "બાબા! જો હમણાંજ હું આ આશ્રમ છોડી દઇને ચાલ્યો જઇશ તો તેથી તમારું કામ સિદ્ધ થશે નહિ; કારણ કે આશ્રમવાસી સેવકો મને તેમ કરતાં રોકશે અને તમારો મનોરથ નિષ્ફળ જશે. એટલા માટે મારી સલાહ છે કે તમે રાત્રી સુધી રાહ જુઓ. ધીમે ધીમે રાત્રી પણ આવી પહોંચી, એટલે પઉહારીબાબાએ ઘોર અંધારી રાતે ઊઠીને કુટીરનાં દ્વારને તાળું વાસીને બંધ કર્યાં તથા એ તાળાની ચાવી પેલા સંન્યાસીને આપીને પોતે આશ્રમ છોડીને ચાલ્યા ગયા. બીજે દિવસે સવારે આશ્રમના દ્વારને તાળું વાસેલું જોઈને બધા શિષ્યો વિસ્મય પામ્યા અને પેલા સંન્યાસીને અપરાધી ગણીને માર મારવા લાગ્યા. સંન્યાસીએ ધાર્યું હતું કે, આશ્રમ મારા હાથમાં

આવી જશે; પણ આ તો ઊલટો ચૌદમા રત્નનો સ્વાદ ચાખવો પડ્યો, એટલે ભયભીત થઈને એકદમ ત્યાંથી અગિયારા ગણી ગયો.

પેલી તરફ પઉહારીબાબાએ આશ્રમ ત્યાગ કર્યાના સમાચાર ચારે તરફ ફેલાઈ ગયા. તેમની શોધમાં અનેક મનુષ્યો નીકળી પડ્યા પણ કોઈને તેમનો પત્તો લાગ્યો નહિ. લગભગ એક વર્ષ સુધી ઘણી તપાસ કર્યા પછી આજમગઢના પંડિત રામાચારીજીએ બ્રહ્મપુરમાંથી તેમને શોધી કાઢ્યા અને ઘણું સમજાવીને પાછા આણ્યા.

ઈ. સ. ૧૮૮૮ના આષાઢ માસની પૂર્ણિમાને દિવસે પઉહારીબાબાએ એક મોટા યજ્ઞનો આરંભ કર્યો. ભક્તિમાન જમીનદારો, ખેડૂતો તથા નગરના સંભાવિત ગૃહસ્થોએ ઘી, મેંદો, ખાંડ વગેરે પદાર્થ મોકલી આપીને પુષ્કળ મદદ આપી. ભારતવર્ષનાં મુખ્ય મુખ્ય તીર્થોમાંથી અનેક સાધુ, સંન્યાસી, પરમહંસ અને દરિદ્ર પુરુષો એ યજ્ઞનાં દર્શન કરવા આવ્યા અને એ દરેકનો યથાયોગ્ય સત્કાર સ્વામીજી તરફથી કરવામાં આવ્યો. એ મહાયજ્ઞ લગભગ એક માસ સુધી ચાલ્યો હતો.

નિર્વાણ

એક દિવસ અંધારી રાત્રિને સમયે પઉહારીબાબા ગંગાસ્નાન કરીને નિર્જન નદીતટ ઉપર યોગક્રિયા કરતા હતા. દૈવયોગે તેમની યોગક્રિયામાં કોઈ વિઘ્ન આવ્યું. યોગક્રિયામાં વિઘ્ન નડ્યાથી તેમની તબિયત પણ બગડી ગઈ. તેમને કયા પ્રકારનું દુઃખ છે એ જાણવાને ઘણા લોકોએ તેમને વારંવાર પૂછ્યું હતું, પણ તેમણે કોઈને કાંઈ ખુલાસો કર્યો નહોતો.

બંગાળી સંવત ૧૩૦૫ ના જ્યેષ્ઠ માસની સાતમી તારીખે પ્રાતઃકાળે પઉહારીબાબાના ભાઈ અને ભત્રિજા બદરીનારાયણ, કાશીની કૉલેજના પંડિત ભાગવતાચાર્ય, પંડિત જનાર્દન વગેરે પાંચ છ જણા આશ્રમમાં આવી પહોંચ્યા. તેમણે જોયું કે, આશ્ર-

મમાંની કુટીરમાંથી ધુમાડો નીકળી રહ્યો છે. તેમણે ધાર્યું કે આ ધુમાડો હોમના અગ્નિનો હશે; પણ જ્યારે તેમણે જોયું કે સફેદ મેઘના જેવો ધુમાડો નીકળે છે અને આખા ઘરમાં અગ્નિ સળગી રહ્યો છે; ત્યારે તેમનાથી સ્થિર બેસી રહેવાયું નહિ. આ સંબંધમાં વધારે ચોકસાઈ કરવાના ઇરાદાથી બદરીનારાયણ કુટીરની ઉપર ચડ્યો અને હાથ જોડીને બોલ્યો: “ મહારાજ ! અગ્નિ હોલવી નાખવાની રજા આપો. ” એ સમયે પઉહારીબાબાએ એક વાર તેના સામું જોઇને કાંઇ ઇશારો કર્યો, પણ બદરીનારાયણ તેનો મર્મ સમજી શક્યો નહિ. બદરીનારાયણની બૂમ સાંભળીને પઉહારીબાબાના પ્રિય શિષ્ય ભૂતનાથ અને બીજા બેત્રણ જણા કુટીરની ઉપર ચડી ગયા. તેમણે જોયું કે હમણાંજ સ્નાન કરીને બેઠેલા સ્વામીજીના કેશ વિખરાઇને પીઠ ઉપર પથરાઇ ગયા છે, તપાવેલા કાંચન જેવા અંગ ઉપર ઘીનો લેપ કરવામાં આવ્યો છે અને પરિધાનમાં ફક્ત કુશની દોરીનું બનાવેલું એક કૌપીન છે. હોમકુંડની સન્મુખ, કામળીના આસન ઉપર પદ્માસન વાળીને યોગમગ્ન સ્થિતિમાં પઉહારીબાબાજી બેઠા છે તથા તેમનું પવિત્ર શરીર અગ્નિની જ્વાળાથી બળી રહ્યું છે. હાથના ટેકારૂપ *‘ આશા ’ પાસે પડી રહી છે, ચારે તરફ ઘીના કળશ, કપૂરના વાડકા, ધૂપ, જવ, વગેરે હોમની સામગ્રી પડેલી છે. બદરીનારાયણ, ભૃગુ વગેરે સેવકો દિગ્મૂઢ થઇને ત્યાં ઊભા રહ્યા. જોતજોતામાં આ મહાયોગીનો પ્રાણ બ્રહ્મરંધ્રને ભેદીને ચાલ્યો ગયો.

સમાપ્ત

* રાતદિવસ એક સરખી રીતે આસનવાળીને બેસી રહેવાથી યોગીઓને થાક લાગે ત્યારે T આવા આકારના એક લાકડા ઉપર હાથને ટેકવે છે, તેને આશા કહે છે.

છેલ્લી અરધી સદીમાં મહા-ગુજરાતે **મહર્ષિ દયાનંદ સરસ્વતી, મહાત્મા ગાંધીજી અને ભિક્ષુ અખંડાનંદ**, એ ત્રણ મહાપુરુષો આપ્યા છે.

એ ત્રણે મહાપુરુષોએ જનતાના હિતનો મહાન સિદ્ધાંત વિચાર્યો, જાહેર કર્યો ને પોતાના જ જીવન દ્વારા અનેક મુશ્કેલીઓનો સામનો કરીને ક્રિયાના પ્રદેશમાં એ સિદ્ધાંતને સફળ કર્યો.

સંત અને કર્મયોગી એવા **ભિક્ષુ અખંડાનંદે** જનસેવાનો ઉચ્ચ પ્રકાર દેખાડ્યો છે.

તેમણે અજ્ઞાનરૂપી અંધાપો દૂર કરવા માટે પુસ્તકોદ્વારા ઉત્તમ વાચનરૂપી રસાયન લાખો ગુજરાતીઓને પૂરું પાડ્યું છે.

તેમણે ઋષિમુનિઓની વાણી અને વિદ્વાન લેખકોના વિચારોનો પ્રચાર કરી જનતાને નવું જીવન આપ્યું છે. તેમણે સાહિત્યના મહા-ક્ષેત્રમાંથી ત્રણસો જેટલાં ઉત્તમ પુસ્તકો ચૂંટીને, સર્વ રીતે શુદ્ધ કરી સરળ અને સહેલાઈથી વાંચી શકાય તેવા મોટા અક્ષરોમાં છપાવ્યાં ર તેની લાખો પ્રતો ગરીબમાં ગરીબ માણસને પોસાય એવી સસ્તી કિંમ ગુજરાતના ઘરેઘરમાં પહોંચાડી છે.

આ અગ્રગણ્ય સંતપુરુષે '**कथयन्तो मां नित्यं**' એ ગીતાર પ્રમાણે, છેક છેવટની ઘડી સુધી ગુજરાતના જીવનમાં અનેક શુ સંસ્કારો રેડ્યા છે.

તે શ્રેષ્ઠ કાર્ય તેમની પાછળ ચાલુ રહે તેવી વ્યવસ્થા પણ તેમણે કરી

જ્ઞાનનું દાન એ સૌથી ઊંચું દાન છે અને એ પ્રદેશમાં પહે પંક્તિએ બેસનાર દાતા **ભિક્ષુ અખંડાનંદ**નું સ્થાન ગુજરાતના ગૌરવમ હિન્દના રાષ્ટ્રજીવનમાં અપ્રતિમ રહેશે.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય } અમદાવાદ અને મુંબઈ-૨